

Handboek
Katholieke Medische Ethiek

Verantwoorde gezondheidszorg vanuit katholiek perspectief

Onder redactie van

Mgr. dr. W.J. Eijk

Dr. L.J.M. Hendriks

Dr. J.A. Raymakers

 Parthenon
Almere

IMPRIMATUR

Haarlem, 4 oktober 2010

Mgr. dr. J.M. Punt, Bisschop van Haarlem-Amsterdam.

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door substantiële bijdragen van het Nederlands Artsen Verbond en van de mr. Paul de Gruyter Stichting. Daarnaast droeg een vijftigtal particulieren door giften bij aan de realisatie. De redactie wil daarvoor haar grote dank uitspreken.

Uitgeverij Parthenon

Eikenstraat 39

1326 AG Almere

info@uitgeverijparthenon.nl

www.uitgeverijparthenon.nl

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2010 Stichting Medische Ethiek. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door foto-kopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

© 2010 Stichting Medische Ethiek. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission in writing from the proprietors.

OMSLAG: Löss grafisch ontwerpers, Amsterdam.

TREFWOORDEN: medische handboeken, ethiek, Rooms-katholicisme.

Specifiek: mensvisie, lijden, stervensbegeleiding, levensbeëindiging, contraceptie, kunstmatige voortplanting, abortus, genterapie, psychiatrie, enhancement, artseneed.

NUR: 871, 705

ISBN | EAN: 978 90 79578 115

INHOUD

Voorwoord	14
Bibliografische notatie	16
Verklaring van de afkortingen	17
Over de auteurs	18
Inleiding – <i>W.J. Eijk</i>	19
1. Hoe kunnen we ethische waarden en normen ontdekken?	20
2. Filosofie en theologie	24
3. Het kerkelijk leergezag	25
4. Deontologische of teleologische ethiek	30
5. De opzet van het handboek	31
I. De fundamentele uitgangspunten van de medische ethiek – <i>W.J. Eijk</i>	
1. De mens geschapen naar Gods beeld en gelijkenis	32
1.1 Is er een vastliggend mensbeeld?	33
1.1.1 Mensbeeld en evolutietheorie	33
1.1.2 Scheppingsordening	40
1.2 De ethische waarde van het menselijke lichaam	43
1.2.1 Het mensbeeld van de hedendaagse seculiere samenleving	45
1.2.2 Dualistisch denken onder katholieke theologen in de tweede helft van de 20ste eeuw	48
1.2.3 De visie van de Kerk op de verhouding tussen lichaam en geest	51
1.2.4 Conclusie: een beperkt beschikkingsrecht	55
2. Van mensbeeld naar waarden en normen: principes van de medische ethiek	55
2.1 De principes van de seculiere medische ethiek	57
2.2 De principes van de katholieke medische ethiek	62
2.2.1 Men moet het lichamelijke leven naar vermogen in stand houden, maar mag het niet instrumentaliseren	63
2.2.2 Directe levensbeëindiging bij onschuldige mensen is moreel ongeoorloofd	64
2.2.3 Het therapeutische principe (totaliteitsprincipe)	67
2.2.4 Het principe van vrijheid en verantwoordelijkheid	70
2.2.5 Het socialiteits- en het subsidiariteitsprincipe	73

2.2.6	Principes voor het oplossen van conflictsituaties	79
	<i>Het principe van de keuze voor het mindere kwaad –</i>	
	<i>Het principe van de handeling met dubbel effect –</i>	
	<i>Het principe van de medewerking aan het kwaad</i>	
3.	Katholieke zorgvisie	90
3.1	Karakter, professionaliteit en deugden van werkers in de gezondheidszorg	91
3.2	Jezus, de gewonde genezer, als voorbeeld	94
3.3	Iconen	96
3.4	Beslissen vanuit prudentie	99
II. Medische verantwoordelijkheid voor het zich ontwikkelend menselijk leven		
1.	De status van het menselijke embryo – <i>W.J. Eijk</i>	101
1.1	De criteria voor de status van het embryo	102
1.1.1	De extrinsieke criteria	102
	<i>De acceptatie van het embryo door anderen –</i>	
	<i>De status van het embryo als een door de maatschappij</i>	
	<i>toegekend recht – De kans tot verdere ontwikkeling</i>	
1.1.2	De intrinsieke criteria	107
	<i>De afhankelijkheid van het lichaam van de moeder –</i>	
	<i>De biologische mensvisie: het embryo is een menselijk individu –</i>	
	<i>Het embryo als individu: het embryo wordt een individu –</i>	
	<i>Het embryo als persoon – De intrinsieke finaliteit van het embryo</i>	
	Evaluatie	117
	Conclusie	121
2.	Abortus provocatus – <i>W.J.A. Biemans</i>	122
2.1	Definitie van abortus provocatus	122
2.2	Methoden	124
2.3	Doel	124
2.4	Welke argumenten spelen een rol bij abortus provocatus?	126
2.5	Ethische beoordeling	128
2.6	Indirecte abortus	129
3.	Pre-implantatiediagnostiek en embryoselectie – <i>F.J. van Ittersum</i>	132
3.1	Pre-implantatiediagnostiek	132
3.1.1	Stadium van de embryobiopsie	134
3.1.2	Doel van de embryobiopsie	134
3.2	Embryoselectie	135
4.	Prenatale diagnostiek – <i>W.J. Eijk</i>	136
4.1	Methoden	137
4.2	Doel	138

4.2.1	Selectieve abortus provocatus	138
4.2.2	Foetale therapie	140
4.3	Is prenatale diagnostiek verplicht?	143
5.	Experimenten met embryo's en foetussen – <i>F.J. van Ittersum</i>	147
5.1	Aard van de experimenten	149
5.2	Zeggenschap van de ouders	150
5.3	Enkele vormen van experimenteel onderzoek in embryo's	151
5.3.1	Testen van geneesmiddelen en cosmetica	151
5.3.2	Hybridisatie	152
5.3.3	De productie van chimaera's of chimères	153
5.3.4	Parthenogenese	154
5.4	Experimenten met geaborteerde foetussen	155
5.5	Gebruik van foetaal weefsel voor transplantatiedoeleinden	156

III. Medische verantwoordelijkheid voor het doorgeven van het menselijk leven

L.J.M. Hendriks

1.	De status van de menselijke voortplanting	157
1.1	Het wezen van de huwelijksliefde en de huwelijksdaad	158
1.1.1	Theologische fundering van het huwelijk	158
1.1.2	Het huwelijk als zelfgave	160
1.1.3	Het geslachtsverschil tussen man en vrouw	162
1.1.4	De Theologie van het Lichaam	164
1.2	De twee betekenissen van de seksuele gemeenschap	165
1.2.1	Inleiding	165
1.2.2	Consequenties van de twee betekenissen	165
1.2.3	De huwelijksdaad	168
1.2.4	Onvruchtbaarheid	168
2.	De regeling van de vruchtbaarheid	169
2.1	Verantwoord ouderschap	169
2.2	De methoden van geboortebeperving	170
2.2.1	Abstinentie	170
2.2.2	Periodieke onthouding	171
2.2.3	Anti- of contraceptie	172
2.2.4	Sterilisatie	175
2.2.5	Interceptie en contraceptie	176
2.2.6	Natuurlijke versus niet-natuurlijke regeling van de geboorten	176
3.	Kunstmatige seksuele voortplanting	178
3.1	Methoden	178
3.2	Voortplanting zonder seksuele gemeenschap	178
3.3	Problemen die samenhangen met kunstmatige seksuele voortplanting	181

3.3.1	De houding van de ouders	181
3.3.2	Verlies van embryo's	181
3.3.3	Heterologe en homologe kunstmatige voortplanting	182
3.3.4	Draagmoederschap	183
3.3.5	Adoptie als alternatief	183
4.	Kunstmatige asexuele voortplanting – <i>W.J. Eijk</i>	184
4.1	Methoden	184
4.2	Motivering voor het klonen van de mens: therapeutisch en reproductief klonen	186
4.3	Ethische beoordeling van asexuele reproductie	187
4.3.1	De ethische aspecten van asexuele voortplanting op zich	187
4.3.2	De motivatie	191
	<i>Reproductief klonen – Therapeutisch klonen</i>	
4.3.3	Alternatieven voor de verkrijging van stamcellen voor therapeutische doeleinden	196
	<i>Volwassen somatische stamcellen – Alternatieven om aan embryonale stamcellen te komen – De transformatie van lichaamcellen in pluripotente cellen</i>	
4.3.4	Het gebruik van embryonale stamcellijnen die door anderen zijn geproduceerd	200
5.	Het modifieren van erfelijke eigenschappen in kiemcellen of het beginnend embryo – <i>W.J. Eijk</i>	201
5.1	Fundamentele vragen	202
5.1.1	Is het menselijk genoom onaantastbaar?	202
5.1.2	Betekent DNA-modificatie een aantasting van de persoonlijke identiteit?	206
5.2	Ethische analyse van de methoden voor genmodificatie op het niveau van de kiembaan	209
5.2.1	Genmodificatie in het prille embryo	210
5.2.2	Genmodificatie in de geslachtscellen als alternatief?	212
5.2.3	Kiembaantherapie in niet-nucleair DNA	213
5.3	Doeleinden	215
5.3.1	Therapie en preventie	215
5.3.2	Enhancement en eugenetica	216
6.	Geslachtsselectie – <i>J.A. Raymakers</i>	222
6.1	Is geslachtsselectie geoorloofd?	222
6.2	Methoden tot geslachtsselectie	223
6.2.1	Geslachtsselectie voor de conceptie	223
6.2.2	Geslachtsselectie na de conceptie	224
6.3	Motieven voor geslachtsselectie	225

IV. Medische zorg voor het leven: therapeutisch ingrijpen

1. Diagnostiek, preventie, therapie en revalidatie – <i>J.A. Raymakers</i>	
Inleiding	228
1.1 Wie beslist?	229
1.1.1 Wetenschappelijk onderzoek en medische besliskunde	230
1.1.2 Informed consent	232
1.1.3 Wie neemt beslissingen bij wilsonbekwamen?	233
1.1.4 Wie neemt beslissingen bij minderjarigen?	235
<i>De wettelijke situatie in Nederland</i>	235
1.1.5 De reikwijdte en verplichtende werking van behandelbesluiten vooraf en vervangende besluiten	236
<i>Het reanimatiebesluit</i>	237
1.2 Het aanvaarden van de lasten, pijnen en ongemakken van diagnostiek, preventie en medische behandeling	239
1.3 De aanvaardbaarheid van bijwerkingen en complicaties van diagnostiek, preventie en medische behandeling	240
1.3.1 Bijwerkingen	241
1.3.2 Complicaties	242
1.3.3 Het vooraf bespreken van mogelijke bijwerkingen en complicaties	243
1.4 Diagnostiek van nog te verwachten aandoeningen en van predispositie voor ziekten	243
1.4.1 Genetisch onderzoek en onderzoek op markers van aangeboren aandoeningen	244
1.4.2 Toevallig verworven informatie	246
1.4.3 Bestaat er een ‘recht om niet te weten’?	246
1.4.4 Zekerheid en proportionaliteit	247
1.4.5 De noodzaak van goede counseling	247
2. Klinische research – <i>J.A. Raymakers</i>	248
2.1 Doel en omschrijving	248
2.2 Informed consent	250
2.3 Vormen van klinische research	250
2.3.1 Direct-therapeutische research	250
2.3.2 Indirect-therapeutische research	251
2.3.3 Niet therapeutische research	252
2.4 Proxy consent in de experimenteel-therapeutische of in de niet- therapeutische setting	253
2.5 Lichaamseigen materialen	254
3. Orgaandonatie en -transplantatie – <i>F.J. van Ittersum en W.J. Eijk</i>	254
3.1 Transplantatie van organen en weefsels van levende donoren	255
3.1.1 Anatomische of functionele integriteit van de donor	255

3.1.2	Het risico voor de donor	257
3.1.3	Orgaandonatie, kwestie van naastenliefde of rechtvaardigheid?	257
3.2	Postmortale orgaandonatie	259
3.2.1	Hersendood	260
	<i>Mensvisie en doodskoncept – Het feitelijke gebruik van de doodscriteria – Vaststellen van de hersendood – Non heart-beating factor</i>	
3.2.2	Beschikkingsrecht over het lichaam van de overledene	266
	<i>Is een wilsbeschikking van de overledene vereist? – Het toestemmingssysteem versus het geen-bezwaarsysteem – Hoever reikt het beschikkingsrecht van de familie? – Beschikkingsrecht van de samenleving – Respect verschuldigd tegenover het stoffelijk overschot</i>	
3.2.3	Is postmortale orgaandonatie verplicht?	271
	<i>Is er een morele plicht van een potentiële donor? – Plicht van de kant van het ziekenhuis</i>	
3.2.4	De allocatie van donororganen	273
	<i>Selectiecriteria – Het wederkerigheidsprincipe – Handel in organen – Een premie op orgaandonatie</i>	
3.3	De anencefale pasgeborene als orgaandonor	278
3.4	Xenotransplantatie	279
3.4.1	De aanvaardbaarheid van ingrepen in de scheppingsorde	279
	Het gebruik van dieren ten behoeve van de mens - De invloed op de identiteit van de ontvanger	
3.4.2	Het gezondheidsrisico van de ontvanger	280
3.4.3	Transgenese	281
3.4.4	Allocatie van middelen voor de gezondheidszorg	281
3.4.5	Patenteerbaarheid	281
3.5	De bescherming van de persoonlijke en procreatieve identiteit van de donor en de recipiënt	282
3.5.1	Transplantatie van hersenweefsel	282
3.5.2	Transplantatie van gonaden	284
4.	Somatische genterapie – <i>W.J. Eijk</i>	287
4.1	De actuele stand van zaken	287
4.2	Doel van genmodificatie in lichaamscellen	290
4.2.1	Genterapie	290
4.2.2	Preventie	292
5.	Psychiatrie – <i>F.L.E. de Wever en F. Hamburg</i>	293
5.1	Psychotherapie	293
5.1.1	Allereerst een korte geschiedenis	294
5.1.3	Ethische problemen	303

<i>Informed consent bij psychiatrische patiënten – Botsing van waarden en normensystemen – De verantwoordelijkheid van de psychiater – risico's van een psychotherapeutische relatie – Het probleem van de 'thérapies fantaisistes' – De therapeutische mens – Privacy – De positie van de psychiatrische patiënt in de gemeenschap – De antipsychiatrie</i>	
5.2	Psychofarmaca 311
5.2.1	Psychiatrische farmacotherapie 312
5.2.2	Ethische aspecten 314
5.3	Beïnvloeding van de hersenfunctie 316
5.4	Gedwongen opname 321
5.4.1	Gedwongen opname wegen suïcidegevaar of psychose 322
5.4.2	Autonomie versus paternalisme 322
6.	Verslaving – F.L.E de Wever en F. Hamburg 325
6.1	Verslaving 327
6.1.1	Oorzakelijke factoren 327
6.1.2	Therapie 330
6.1.3	Specifieke verslavingsobjecten 331
6.2	Ethische aspecten 335
6.2.1	Persoonlijk-ethische vragen rond drugsgebruik 335
	<i>Ethische analyse van het drugsgebruik als zodanig – De subjectieve verantwoordelijkheid van de drugsgebruiker</i>
6.2.2	De sociaal-ethische vragen 338
	<i>Het creëren van therapeutische opvang – Preventie door voorlichting en drugsbestrijding – Drugs, ethiek en maatschappijvisie – Drugsgebruik en cultuur – Preventie door genetische screening</i>
V. Niet-therapeutische ingrepen – F.J. van Ittersum	
	De grenzen aan ingrepen in de biologische structuur van de mens 348
1.	Reconstructieve en cosmetische (plastische) chirurgie 348
2.	Geslachtsverandering 350
2.1	Stoornissen in de geslachtsontwikkeling 350
2.2	Transseksualiteit 351
2.2.1	Oorzaak 352
2.2.2	Hormoonbehandeling en geslachtsveranderende chirurgie 352
2.2.3	De betekenis van de seksualiteit en het huwelijk 352
2.2.4	Moraaltheologische overwegingen 353
3.	Enhancement: het doen toenemen van de mogelijkheden 354
3.1	Doping en body building – F.J. van Ittersum 355

3.2	Enhancement door genmodificatie in lichaamscellen – <i>W.J. Eijk</i>	356
3.3	Enhancement van hersenfuncties met behulp van elektrische en elektromagnetische prikkels en implantaten – <i>F. Hamburg en W.J. Eijk</i>	361
3.3.1	Transcraniële Magnetische Stimulatie en hersenimplantaten	362
3.3.2	Ethische aspecten van de toepassingen van de Transcraniële Magnetische Stimulatie en hersenimplantaten	367
VI. Medische zorg rond het levenseinde		
1.	Waardig sterven (en waardig leven) – <i>W.J. Eijk</i>	376
1.1.	De waardigheid van het leven	376
1.1.1	Wat is de kwaliteit van leven?	377
1.1.2	Accidentele en essentiële kwaliteit van leven	382
1.2	Palliatieve zorg	385
1.3	De communicatie met terminaal zieken	388
1.4	De pastorale begeleiding van stervenden	390
1.4.1	Het doel van pastorale zorg bij zieken en stervenden	391
1.4.2	Mogelijkheden en grenzen van pastorale zorg	395
1.4.3	De geestelijk verzorger en ethische vragen	396
1.4.4	Resultaten of vruchten van pastorale begeleiding	400
2.	Actieve levensbeëindiging – <i>J.A. Raymakers en W.J. Eijk</i>	402
2.1	Euthanasie en hulp bij suïcide	404
2.1.1	Heeft de mens beschikkingsrecht over eigen leven en dood?	405
2.1.2	Uitzichtloos en ondraaglijk lijden	409
2.1.3	De rol van de arts bij euthanasie en hulp bij suïcide	410
2.2	Levensbeëindigend handelen zonder verzoek, met name bij gehandicapte pasgeborenen	413
2.2.1	Levensbeëindiging bij pasgeborenen	414
2.2.2	Van het ‘Gronings Protocol’ naar een landelijke regeling	415
2.2.3	De frequentie van het vóórkomen en melden van levensbeëindiging bij pasgeborenen	418
2.2.4	Een conflict van plichten?	419
2.2.5	Wat is uitzichtloos en ondraaglijk lijden?	421
2.3	De kwaliteit van leven	425
3.	Levensverkorting door staken of achterwege laten van levensverlengende medische behandeling – <i>W.J. Eijk</i>	426
3.1	De medische overbehandeling in de jaren vijftig en zestig	428
3.2	Is het laten sterven, ethisch gezien, gelijk aan actief levensbeëindigend handelen?	430
3.2.1	Het onderscheid tussen gewone en buitengewone middelen of tussen geproportioneerde en niet-geproportioneerde middelen	431

3.2.2 Concrete aanvullende criteria	434
3.2.3 Wie beoordeelt of behandeling geproportioneerd is en wordt toegepast?	436
3.3 Vocht- en voedseltoediening bij patiënten in een persisterend vegetatieve staat	437
3.4 De dood door ‘versterven’ – <i>J.A. Raymakers</i>	440
3.5 Het gebruik van een correcte terminologie – <i>W.J. Eijk</i>	443
4. Levensverkorting door symptoombestrijding	444
4.1 Levensverkorting als bijwerking – <i>W.J. Eijk</i>	444
4.2 Palliatieve sedatie – <i>J.A. Raymakers en W.J. Eijk</i>	446
4.2.1 Pijn bestrijden of bewustzijn wegnemen?	448
4.2.2 De toediening van voedsel en vocht	450
4.2.3 De gebruikte middelen	451
Appendix: de zorg voor het stoffelijk overschot – <i>J.A. Raymakers</i>	452
VII. De sociale aspecten van de gezondheidszorg – <i>J.A. Raymakers</i>	
Inleiding	454
1. De financiering van de gezondheidszorg	456
2. De allocatie van de beschikbare middelen voor medische behandeling	458
3. De ziektekostenverzekering	458
4. Het probleem van de medewerking aan het kwaad	459
5. Marktwerking en kwaliteitsdenken	460
6. Professionele communicatie en vertrouwelijkheid	462
6.1 Het recht van de patiënt op informatie	464
6.1.1 De diagnose	465
6.1.2 De behandeling	467
6.2 Informatieve en relationele privacy van de patiënt in de contacten met hulpverleners	467
6.3 De waardigheid en de privacy van de patiënt in contacten tussen zorgverleners	468
6.4 Toegankelijkheid van en verantwoordelijkheid voor persoonlijke en medische gegevens in papieren en elektronische gegevensverzamelingen	469
Conclusie	472
Appendix	
1. De tekst van de eed van Hippocrates – <i>H.M.G. Kretzers</i>	474
2. Commentaar bij de eed van Hippocrates	476
3. De formules van de Nederlandse en de Belgische artseneed	482
3.1 De Nederlandse artseneed	482
3.2 De artseneed van de Orde van Geneesheren van België (1994)	483
Literatuur	485
Index (zaakregister)	531

Voorwoord

In 2008 vatte het bestuur van de Stichting Medische Ethiek het plan op om in een handboek het gedachtegoed, dat zij sinds haar oprichting had uitgedragen in cursussen, symposia en publicaties, op systematische wijze bijeen te brengen. Hieruit ontstond het project tot het samenstellen van het Handboek Katholieke Medische Ethiek. De term katholiek heeft in de titel een belangrijke plaats. Het boek is bedoeld om de leer van de Rooms-katholieke Kerk op medisch-ethisch gebied onverkort en helder, maar vooral ook beargumenteerd naar voren brengen. Een boek dat daaraan voldeed was in ons taalgebied niet voorhanden.

Schrijvers van binnen en buiten de kring van de Stichting Medische Ethiek werden bereid gevonden bijdragen te leveren, waarbij de leiding in handen lag van Mgr. dr. W.J. Eijk. Uitgeverij Parthenon werd bereid gevonden bij de voorbereidingen en de praktische uitvoering gewaardeerde ondersteuning te geven.

In de opzet is een grote plaats ingeruimd voor de uiteenzetting van de algemene beginselen van de katholieke medische moraal. Daarna volgt een behandeling van de verschillende onderwerpen naar de fasen van het menselijke leven waarin ze zich afspelen: het zich ontwikkelende leven, het doorgeven van het leven, therapeutische en niet-therapeutische zorg, de zorg rondom het levenseinde. Het boek sluit af met een bespreking van enkele sociale aspecten van de gezondheidszorg. Steeds is gestreefd naar zo goed mogelijke aansluiting bij recente ontwikkelingen. Door een uitgebreide bibliografie zijn de bronnen toegankelijk gemaakt en door middel van een zaakregister is het boek ook als naslagwerk hanteerbaar.

Wij hopen dat dit boek medici en andere werkers in de gezondheidszorg, zielzorgers en ook gewone belangstellenden een handreiking biedt bij het omgaan met de vaak indringende ethische vraagstukken die we in de gezondheidszorg, maar ook in klinisch en biomedisch wetenschappelijk onderzoek tegenkomen. Tevens hopen we dat zij zich laten inspireren door de katholieke zorgvisie die haar ultieme voorbeeld vindt in de Persoon van Jezus Christus en Zijn zorg voor iedere mens zonder onderscheid.

Tijdens de voorbereiding van dit boek ontviel ons Prof. Dr. J.P.M. Lelkens, oprichter en bestuurslid van de Stichting Medische Ethiek. Aanvankelijk hoopte hij als auteur van Hoofdstuk III zijn bijdrage te kunnen leveren, maar door de ziekte werd hem dit onmogelijk gemaakt. Wij gedenken hem in dankbaarheid.

Wij hopen dat dit boek velen tot nut zal zijn.

De redactie
Zomer, 2010

Bibliografische notatie

In dit boek is uitgegaan van de *Author-date style* uit het Chicago Manual of Style. Bij een aantal werken en publicaties is noodzakelijk van de systematiek afgeweken. Verwijzingen naar bijbelteksten zijn op de gebruikelijke manier in de tekst aangegeven. Voor de teksten van Kerkvaders wordt verwezen naar de uitgaven Patrologia Latina (PL) van J.P.Migne (www.pld.chadwick.co.uk) en Corpus Christianorum Series Latina (CCSL) (library.wlu.edu/details.php?resID=487).

De werken van St Thomas van Aquino zijn aangehaald met de klassieke verwijzingsmethodiek, bij werken van Aristoteles is de indeling volgens Imm. Bekker gehanteerd, beide zijn immers onafhankelijk van de uitgave. In de lopende tekst worden werken en publicaties met hun auteur aangegeven. Uitzondering daarop zijn werken die geen eenduidige auteur hebben (Conciliestukken bijvoorbeeld) en kerkelijke stukken waarvan de naam een zodanige bekendheid heeft dat men daarop primair zal zoeken.

Kerkelijke documenten zijn doorgaans aangegeven met hun officiële vaticaanse aanduiding AAS (*Acta Apostolici Sedis*, Handelingen van de Apostolische Stoel, een jaarlijks met nieuwe documenten aangevulde verzameling, vóór 1908 onder de titel ASS, *Acta Santi Sedis*). Zo mogelijk is een toegankelijke vertaling toegevoegd.

In de verwijzing in de lopende tekst zijn na de auteur(s) en het jaar van verschijnen een of meer paginanummers aangegeven. Alleen wanneer de aanduiding niet op pagina's maar op paragrafen of canons betrekking heeft, is de toevoeging nr. gebruikt. Wanneer het zinvol leek voor een verwijzing ook een bruikbare en stabiele internet-vindplaats te vermelden, dan is die toegevoegd. Daarbij is vermeden vindplaatsen met tijdelijke geldigheid of beperkte toegankelijkheid te gebruiken.

Voor de vermelding van publicaties in periodieken in de bibliografische lijst is consequent de notatie gebruikt die in de medisch-biologische bibliografie gebruikelijk is (de zg. Vancouver style, cf. PubMed) ook wanneer de publicatie niet tot het stikt medisch-biologische terrein behoort.

Verklaring van de afkortingen

- AAS: Acta Apostolicae Sedis. Systematische vastlegging in boekvorm van de officiële documenten van het Vaticaan in de originele tekst. Begonnen in 1909. In PDF-format per jaargang te downloaden van:
www.vatican.va/archive/aas/index_it.htm
- ASS: Acta Sancti Sedis: de voorganger van AAS begonnen in 1865-66.
Zie: www.vatican.va/archive/ass/index_it.htm
- BIG: Wet Beroepen Individuele Gezondheidszorg van 13 november 1993
- BOPZ: Wet Bijzondere Opneming Psychiatrische Ziekenhuizen van 29 oktober 1992.
- CIC: Codex Iuris Canonici. Het Kerkelijk wetboek cf. de uitgave van 1983.
- CKK: Catechismus van de Katholieke Kerk. In de laatste uitgave in de Nederlandse taal, Gooi en Sticht/Licap, Kampen/Brussel, 2008.
- DS: Denzinger-Schönmetzer, Enchiridion Symbolorum et Definitionum. Een systematische rangschikking van decreten en documenten van de Katholieke Kerk sinds de 2de eeuw. Begonnen door de theoloog Heinrich Joseph Denzinger in de 19de eeuw. In 1963 werd aan de naamgeving van de 32ste uitgave de naam van bewerker Adolf Schönmetzer toegevoegd.
- DH: Denzinger-Hünemann. Een voortzetting van het Enchiridion van Denzinger Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum; door Peter Hünemann in 1991, met Duitse vertaling, 42ste uitgave. Herder, Freiburg im Breisgau; Basel; Wien: 2009.
- PL: Patrologia Latina, een verzameling van teksten van Kerkvaders begonnen in de 19de eeuw door J.P. Migne.
- WAZ: (ook wel afgekort als Wafz): Wet afbreking Zwangerschap van 1 mei 1981.
- WGBO: Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst van 1 april 1995.
- WOM: Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen van 26 februari 1998.
- WtL: Wet toetsing levensbeëindigend handelen en hulp bij suicide van 12 april 2001.

Over de auteurs

Mgr. dr. W.J. Eijk is aartsbisschop van Utrecht. Hij deed zijn artsexamen in 1978 en promoveerde in de geneeskunde (1987) en in de filosofie (1990) op medisch-ethische onderwerpen. Hij is lid van de Pauselijke Academie voor het Leven en voorzitter van de Stichting Medische Ethiek.

Dr. L.J.M. Hendriks is docent filosofische ethiek en moraaltheologie, en tevens vice-rector van het Grootseminarie Rolduc. Hij werd in 2002 tot priester gewijd en promoveerde aan het Johannes Paulus II-instituut te Rome op de structuur van het menselijk handelen volgens Thomas van Aquino.

Dr. J.A. Raymakers is arts, internist in ruste en was als zodanig werkzaam in het Universitair Medisch Centrum Utrecht. Hij is sinds 2005 secretaris van de Stichting Medische Ethiek.

Dr. F.J. van Ittersum is internist-nefroloog en als zodanig werkzaam aan het VU Medisch Centrum in Amsterdam. Hij is lid van het bestuur van de Stichting Medische Ethiek.

Dr. F. Hamburg is docent besliskunde en ethiek aan de Hogeschool van Rotterdam. Hij promoveerde op een computermodel voor het ondersteunen van euthanasiebeslissingen. Hij was ook docent neurowetenschappen aan dezelfde onderwijsinstelling.

Drs. W. Biemans S.J. is lid van de Orde van de Sociëteit van Jezus en priester. Hij schreef een licentiaatsscriptie over abortus provocatus. Hij is nu werkzaam in de parochiële zielzorg.

Drs. H. Kretzers is docent klassieke talen en Italiaans, en studieprefect van het Grootseminarie Rolduc. Hij is lid van het bestuur van de Stichting Medische Ethiek.

Drs. F.L.E. de Wever is psychiater. Hij is werkzaam in de ambulante psychiatrie bij de GGZ-Haagstreek met bijzondere interesse voor de sociale psychiatrie.

Inleiding

W.J. Eijk

In een televisieprogramma wordt een vrouw van ruim zestig jaar oud geïnterviewd die meer dan de helft van haar leven aan multiple sclerose lijdt. Tot voor kort kon zij met haar ziekte leven, maar nu lopen en staan onmogelijk zijn geworden, ziet zij geen uitzicht meer: 'Eigenlijk vind ik dit geen leven.' Zij vindt haar leven zoals het nu is, ondraaglijk. Tevens acht zij zich in haar persoon zijn bedreigd: 'Nu ben ik nog K., laat me nu zo heengaan, als K.' Vermoedelijk is zij bang dat ook haar geestelijke vermogens zullen worden aangetast. Dit beschouwt zij als het einde van haar persoonlijk leven, in zekere zin als haar dood als mens. Maar is haar leven inderdaad niets meer waard en is zij geen mens meer, als haar vrees bewaarheid wordt? Daar denkt de samenleving in het algemeen anders over: ook zwaar lichamelijk en geestelijk gehandicapten worden als mensen bejegend en verzorgd.

Het verlies aan zelfstandigheid betekent dat zij niet meer zelf de maaltijd kan gebruiken, zich aankleden, naar het toilet gaan, zich opknappen of wat dan ook ondernemen. Wie gezond is, staat daar op het eerste gezicht niet bij stil, maar kan wanneer hij die moeite neemt, zich bij haar angst misschien iets voorstellen. Dit wil echter niet zeggen dat hij per se haar conclusie deelt, want er zijn mensen die zich in dezelfde situatie als deze vrouw bevinden en niet willen sterven, zelfs aan het leven gehecht zijn. Uiteindelijk geeft zij zelf het antwoord: 'Wat je [voor dit interview] moet doen, weet ik alleen; dat kan niemand beoordelen, dan vind ik dat [de directie en artsen] dat ook niet moeten doen.' Daarmee onttrekt zij in zekere zin haar motief om het leven te laten beëindigen aan de discussie: of haar leven nog waarde heeft en of zij als eenmaal haar geestelijk vermogens zijn aangetast, überhaupt nog mens is, kan zij alleen vaststellen. Dit is in haar ogen een volstrekt individuele, subjectieve aangelegenheid.

De directie van het verpleeghuis sluit levensbeëindigend handelen niet volstrekt uit, maar is van mening dat deze vrouw daarvoor niet in aanmerking komt, omdat zij naar verwachting niet binnen afzienbare tijd zal sterven. De directie hanteert een medisch-biologisch criterium, de vaststelling dat de terminale fase al dan niet is ingetreden.

Geraadpleegde deskundigen verwijzen naar de in Nederland geldende juridische criteria. Er is sprake van een vrijwillig en weloverwogen verzoek en een ondraaglijke en uitzichtloze ziekte; er is geen redelijke alternatieve oplossing, een onafhankelijk arts is geconsulteerd en de levensbeëindiging wordt zorgvuldig uitgevoerd en gemeld aan de regionale toetsingscommissie.

De verpleeghuisarts wijst actieve levensbeëindiging af op basis van de normen en waarden die hij aanhangt.

In het geschetste interview zien we terug wat we in discussies over ethische vraagstukken vaak tegenkomen: het probleem dat de deelnemers ‘incommensurabele’, dat wil zeggen onderling niet met elkaar te vergelijken argumenten hanteren. Gaat het om waarden en normen die alleen voor het individu gelden: bepaalt alleen de betrokkene wat de waarde van zijn leven is en of dat beëindigd moet worden? Of heeft de omgeving of de samenleving ook een inbreng? Gaat het om juridische criteria die gelden omdat er een maatschappelijke en politieke consensus over bestaat? Of vloeien waarden en normen voort uit een levensbeschouwing die ook voor anderen geldt?

Voordat we iets kunnen zeggen over de ethische aspecten van de gezondheidszorg en het biomedisch onderzoek, moeten we ons daarom eerst afvragen: hoe kunnen we iets te weten komen over ethische waarden die dienen te worden gerealiseerd of gerespecteerd, en hoe komen we op basis daarvan tot de formulering voor normen voor het medische handelen en het biomedisch onderzoek?

1. Hoe kunnen we ethische waarden en normen ontdekken?

De huidige geneeskunde is *evidence based*: hoe een zieke voor een aandoening medisch-technisch gezien het beste kan worden behandeld, moet het resultaat zijn van experimenteel onderzoek. Uiteindelijk gaat het om zintuiglijke waarneming, die met technische en biochemische hulpmiddelen wordt verfijnd: onderzoek met microscoop, elektronenmicroscoop, endoscoop of klinisch-chemisch onderzoek. De resultaten worden gekwantificeerd en statistisch bewerkt. Medewerkers in de gezondheidszorg laten zich daardoor – vaak onbewust – leiden door het empirisme, de filosofie dat alleen zintuiglijke informatie kennis oplevert waar we wat mee kunnen doen.

Dit roept een moeilijkheid op. Met biomedisch onderzoek, klinische trials en statistische bewerkingen van de resultaten kunnen we weliswaar *feiten* vaststellen, maar geen *waarden* en *normen*: deze kunnen we niet waarnemen, met welke verfijnde scoop of met welk geavanceerd klinisch-chemisch onderzoek ook. De Britse achttiende-eeuwse empirist David Hume (1711-1776) formuleerde het zo: uit een ‘is’ kun je geen ‘ought’ afleiden (Hume 1940, III, I, I, vol II 177-178).

Om de ethiek vanuit empiristisch perspectief een fundament te geven ontwikkelden Britse empiristen van de achttiende en negentiende eeuw het utilita-

risme. Deze stroming houdt een handeling voor moreel goed, wanneer ze nuttig is voor het vermeerderen van het geluk van mensen. Om aan te geven wat goed of kwaad is, zochten zij naar een zintuiglijk waarneembare en verifieerbare vorm van geluk: 'met geluk wordt *pleasure* en de afwezigheid van *pain* bedoeld; met ongeluk *pain* en het beroofd zijn van *pleasure*' (Mill 1863, 10). Volgens het individueel utilitarisme is het doel van het handelen het vermeerderen van de *pleasure* en het verminderen van de *pain* van het individu. Meer aanhangers had het sociaal utilitarisme, dat het geluk van een zo groot mogelijk aantal mensen ziet als het doel van het menselijk handelen. Tot deze stroming behoren Jeremy Bentham (1748-1832) en John Stuart Mill (1806-1873) (Mill 1863, 16).

Uit feiten kunnen langs empirische weg geen waarden of normen worden afgeleid. Wel kan als een feit worden vastgesteld welke effecten/consequenties een handeling heeft. Deze consequenties zijn op zich neutraal of waarde vrij. Na afweging van de nuttige en onnuttige gevolgen kan men echter vaststellen of een handeling alles bij elkaar genomen bijdraagt tot het geluk en zo tot een morele beoordeling komen.

Op zich lijkt dit wellicht plausibel, maar bij nader inzien kan het utilitarisme tot ongerijmde conclusies leiden. Vanuit het perspectief van het sociaal utilitarisme redeneert de filosoof Brooks dat het acceptabel is om door genmodificatie van mensen slaven te maken. Dat zou dan zo moeten gebeuren dat zij hun eigenaren graag dienen en daarin hun geluk vinden. Op deze manier zou aan de eis van het grootst mogelijk geluk voor een zo groot mogelijk aantal mensen zijn voldaan (Brooks 1987). Dit roept spontaan de vraag op of je zoiets met mensen wel kan doen. Mag je zo omgaan met de natuur (wezensstructuur) van de mens? Heeft zijn biologische natuur niet een specifieke waarde die moet worden gerespecteerd? Zoals we nog zullen zien, valt met een puur empirische benadering echter niets te zeggen over de menselijke wezensnatuur.

In het verleden waren het vanuit het perspectief van het sociaal utilitarisme vooral overheden die uitmaakten wat het grootst mogelijke geluk voor het grootst mogelijke aantal mensen was en welke handelingen daaraan bijdroegen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is het accent verschoven naar het individu dat dit voor zichzelf wil uitmaken. Hedendaagse ethici, die een empiristisch uitgangspunt hanteren, baseren zich op de ethische principes waarvan empirisch en statistisch kan worden vastgesteld dat iedereen in de samenleving ze aanneemt: het principe van autonomie (zelfbeschikkingsrecht), het principe van weldoen, het principe van geen kwaad berokkenen en het principe van rechtvaardigheid (zie Hoofdstuk I.2.2.1). Deze principes zien zij als een basis voor een consensus op ethisch gebied en daarmee voor wetgeving in een pluralistische samenleving. In de praktijk blijkt dit echter een zeer smalle basis te zijn. Met begrippen als *pain* en *pleasure*, zeker wanneer die een individuele invulling krijgen, is het moeilijk om de

medische ethiek een inhoudelijk fundament te geven. Medische ethiek krijgt daardoor een sterk procedureel karakter: zo staat bij de discussie over euthanasie niet de vraag centraal of levensbeëindigend handelen op zich aanvaardbaar is of niet, maar welke zorgvuldigheidseisen men daaraan moet stellen.

Maar is het waar dat alleen empirische kennis echte kennis is waar je wat mee kunt doen? In tegenstelling tot wat zij beweert, is deze stelling zelf niet empirisch verifieerbaar. Zij is eigenlijk een blind dogma.

Een mens weet meer dan hetgeen hij alleen met de zintuigen kan waarnemen en verifiëren. De rede neemt weliswaar zintuiglijk verkregen kennis als uitgangspunt, maar kan daaruit meer kennis afleiden dan de zintuigen. Hogere dieren, zeker primaten, kunnen gebruik maken van symbolen die ze kennen door de zintuiglijke waarneming van de omgeving en het eigen lichaam. Het is echter alleen mensen gegeven om met behulp van de rede op basis van die symbolen door abstractie de essentiële kenmerken, het zijn of het wezen van de dingen en ook van zichzelf te onderscheiden. Een zieke mens doet een ander appèl op ons plichtsgevoel om hem of haar medische hulp te bieden dan een ziek dier. We zien dit praktisch spontaan: de rede weet van nature dat de waarde van een mens essentieel onderscheiden is van die van een dier. Daarnaast kunnen we door met de rede de essentie van de dingen te onderzoeken waarden en normen op het spoor komen (Rodríguez Luño 1992, 32-56), bijvoorbeeld hoe we de intrinsieke (essentiële) waarde van mensen respecteren bij de toepassing van levensverlengende behandeling, klinisch-wetenschappelijk onderzoek of toepassingen van de biotechnologie (bijvoorbeeld kloneren) op de mens.

De normen voor de omgang met de waarden die in zijn wezensstructuur verankerd liggen, zijn leven, zijn geestelijke vermogens, zijn psychische vermogens of voortplantingsvermogen, kan de mens met behulp van de rede ontdekken. We vatten deze normen samen onder de term *natuurwet*. Deze term heeft drie aspecten:

1. Op de eerste plaats spreekt men van natuurwet omdat deze normen ontdekt kunnen worden door de rede die de mens van nature heeft, zonder dat hij een beroep moet doen op een bovennatuurlijke bron (de bijbelse Openbaring).
2. De term natuurwet slaat ook op het gegeven dat het om normen gaat die uit de wezensstructuur van de mens voortvloeien.
3. De natuurwet vindt uiteindelijk zijn oorsprong in degene die de menselijke natuur ontworpen heeft, de Schepper. Uiteindelijk is de natuurwet niet een puur menselijke wet (Rodríguez Luño 1992, 196-218).

De moeilijkheid van de term natuurwet is dat deze gemakkelijk verkeerd wordt begrepen. De meesten denken bij dit woord vrijwel direct aan het begrip na-

tuurwet zoals het wordt gehanteerd in de natuurwetenschappen. Het gaat dan om een wet die dingen of niet-menselijke levende wezens noodzakelijkerwijs volgen. Daarom heeft men moeite om dit begrip toe te passen op het morele handelen van mensen: een ethische beoordeling van het menselijk handelen is immers alleen mogelijk voor zover het om de specifiek menselijke handeling gaat, dat wil zeggen de bewuste vrije handeling, waarvoor mensen ter verantwoording kunnen worden geroepen. Het is in dit verband dan ook noodzakelijk om een helder onderscheid te maken tussen een *fysieke* en een *morele* natuurwet: in de natuurwetenschappen gaat het om fysieke natuurwetten, die zich noodzakelijk opleggen, en in de ethiek om de morele natuurwet, die de mens in vrijheid kan volgen, maar ook naast zich neerleggen of schenden.

Omdat het begrip natuurwet gemakkelijk op onbegrip stuit, geven veel katholieke ethici in de laatste halve eeuw de voorkeur aan het begrip persoon boven het begrip natuur (Ashley e.a. 2006, 18 en 29, Sgreccia 1996, 87-90 en 124-130). Een filosofisch personalisme baseert waarden en normen op een rationele analyse van wat de menselijke persoon is. Er is echter vanuit dit perspectief geen essentieel verschil tussen het natuurwetsdenken en het personalisme.

Wat betreft het begrip waarde is het belangrijk op te merken dat dit begrip hier niet wordt gebruikt in de betekenis die de waarde-ethiek van bijvoorbeeld Scheler en Hartmann eraan geeft: het gaat niet om waarden die a priori bestaan in de zin van essenties die de mens intuïtief kent door een soort geestelijk aanvoelen, onafhankelijk van de redelijke kennis van de dingen. In dit handboek wordt het begrip waarde gebruikt in de zin van het thomistische begrip *goed* (*bonum*), dat gekend wordt door de rede op basis van de waarneming van dingen: het goede is hier gelegen in de perfectie van het zijn van de dingen. Het heeft een doelkarakter, iets waarnaar valt te streven en dat voor zover ernaar gestreefd moet worden of het moet worden gerealiseerd, ook een verplichtend karakter heeft. In navolging van Cicero (106-43 aC) en Ambrosius (339-397) maakt Thomas van Aquino (1225-1274) een onderscheid tussen een *intrinsiek goed* (*bonum honestum*), een *nuttig goed* (*bonum utile*) en een *goed dat bevrediging schenkt op gevoelsvlak* (*bonum delectabile*) (Elders 1982 Deel 2, 119-120, Thomas van Aquino, *Summa Theologica*. I, 5, 6, Thomas van Aquino, *Sententia Librorum Ethicorum liber 1, lectio 5, nr. 4; liber 2, lectio 3, nr. 9; liber 8*). In meer hedendaagse terminologie zouden we kunnen spreken van een *intrinsieke waarde*, een *instrumentele waarde* of een *positieve gevoelswaarde* (genot, bevrediging of vreugde). Iets is een intrinsieke waarde als het een doel in zich is en niet een middel om nog iets anders te realiseren. Instrumentele waarden zijn middelen tot een doel. Overigens kunnen instrumentele, instrumentele en positieve gevoelswaarden met elkaar samenvallen. Menselijke personen zijn intrinsieke waarden (vgl. Hoofdstuk 1.1.1.2). Dat geldt ook voor deugden, moreel goede ka-

raktereigenschappen die de mens als mens vervolmaken (vgl. Hoofdstuk I.3.1). Voor de medische ethiek is het dan van belang te weten of ook de dimensies van de menselijke persoon, zoals zijn menselijke biologische structuur, zijn lichaam, zijn geestelijke of psychische vermogens en het voortplantingsvermogen van de mens een intrinsieke waarde, een instrumentele waarde of een positieve gevoelswaarde vertegenwoordigen (zie Hoofdstuk I.1.2). Dit bepaalt in hoeverre we deze bij medisch-technisch ingrijpen kunnen instrumentaliseren of moeten respecteren, realiseren dan wel ontzien.

2. *Filosofie en theologie*

We kunnen ons voorts afvragen of we waarden en normen kunnen ontdekken met behulp van de natuurlijke rede of dat we daar een bovennatuurlijk bron, de Goddelijke Openbaring in de Heilige Schrift, voor nodig hebben. Met andere woorden: is medische ethiek een onderdeel van de filosofische ethiek of van de moraaltheologie? In de vorige paragraaf werd al duidelijk dat er in dit handboek van wordt uitgegaan dat het mogelijk is om ook zonder een beroep op de Openbaring waarden en normen te kennen. Dit wordt in de Heilige Schrift ook met zoveel woorden bevestigd:

‘Wanneer heidenen, die de wet [bedoeld is de in het Oude Testament geopenbaarde wet, W.E.] niet hebben, uit zichzelf doen wat de wet verlangt, zijn zij zichzelf tot wet, al bezitten zij de wet dan niet. Door hun daden tonen zij, dat de wet in hun hart geschreven staat, waarbij komt het getuigenis van hun geweten, terwijl hun gedachten hen over en weer beschuldigen of ook wel vrijspreken’ (Rom. 2,14-15).

Met de in het hart geschreven wet wordt de morele natuurwet bedoeld. Dat de mens ook buiten de Openbaring om waarden en normen kan ontdekken, is de vaste leer van de Katholieke Kerk (Catechismus van de Katholieke Kerk 2008, nrs. 1954-1960, Johannes Paulus II 1993).

De tien geboden die in de Heilige Schrift vermeld staan (Ex. 20, 1-17; Deut. 5,6-21), zijn geopenbaarde natuurwet, die de mens in principe op eigen kracht zou moeten kunnen ontdekken. Ze zijn echter door God uitdrukkelijk geopenbaard omdat het redelijk inzicht van de mens en zijn wil als gevolg van de erfzonde zijn verzwakt. Waar het gaat om het ethisch en ook het medisch-ethisch handelen op zich, voegt de Openbaring aan de natuurwet geen nieuwe normen toe.

Dat neemt niet weg dat de Openbaring enkele essentiële zaken aan de medische ethiek heeft toe te voegen: de kracht die God geeft aan medewerkers in de gezondheidszorg en zieken door de goddelijke deugden van geloof, hoop en

liefde en de zeven gaven van de Heilige Geest (zie Hoofdstuk I.3.1). Tevens impliceert de christelijke Openbaring een bijzondere visie op het menselijk lijden vanuit het lijden sterven en verrijzen van Christus. Voorts is al vanaf de Kerkvaders Jezus beschouwd als een bijzondere icoon of model voor medewerkers in de gezondheidszorg (zie Hoofdstuk I.3.2).

Vanuit katholiek perspectief hebben zowel de filosofische ethiek als de moraaltheologie binnen de medische ethiek een belangrijke inbreng. Het onderscheid tussen de filosofische ethiek en de moraaltheologie is in principe hetzelfde als tussen de filosofie en de theologie in het algemeen. Terwijl de filosofie zich beroept op kennis die de mens zich verwerft door gebruik te maken van zijn natuurlijke rede, baseert de theologie zich op kennis die door geloof wordt verkregen. Gewaakt moet echter worden tegen de misvatting dat er tussen rede en geloof een tegenstelling zou bestaan, alsof geloof een irrationele aangelegenheid zou zijn, terwijl de filosofie zich baseert op de rede. In de theologie wordt het zelfde instrument gehanteerd als in de filosofie, dat wil zeggen ook de menselijke rede, maar dan verlicht door het geloof ('ratio fide illustrata') (Dogmatische Constitutie *Dei Filius* 1870, DH 3016). De natuurlijke rede, die door God geschapen is, wordt door Gods genade tot een kennis gebracht, die alleen langs bovennatuurlijke weg kan worden ontvangen. Omdat de rede als instrument in de filosofie uiteindelijk dezelfde is als die in de theologie, kunnen de conclusies van het filosofisch en het theologisch onderzoek elkaar niet tegenspreken: er zijn niet twee waarheden, een filosofische en een theologische waarheid: 'Het licht van het verstand en het licht van het geloof komen beide van God ...: ze kunnen elkaar dus niet tegenspreken' (Johannes Paulus II 1998a, nr. 43; *Dei Filius* 1870, DH 3017; Thomas van Aquino, *Summa Contra Gentiles* I, VII).

De theologie heeft drie hoofdbronnen: de Heilige Schrift, de Traditie en de Kerk, waarbinnen het leergezag een bijzondere plaats inneemt. Deze bronnen staan niet los van elkaar, maar hebben een onderlinge organische samenhang:

'De Heilige Overlevering en de Heilige Schrift vormen één heilige schat van het woord Gods, die aan de Kerk is toevertrouwd. En door vast te houden aan deze geloofsschat volhardt het gehele volk, in vereniging met zijn herders, voortdurend in de leer van de apostelen. (...) De taak nu om op authentieke wijze het geschreven of overgeleverde woord Gods te verklaren, is alleen aan het levend leerambt van de Kerk toevertrouwd, dat zijn gezag uitoefent in naam van Jezus Christus' (*Dei verbum* 1965, nr. 10).

3. Het kerkelijk leergezag

Het kerkelijk leergezag is ingesteld door Christus en doorgegeven aan de hoogste herders van de Kerk. Het is een dienstambt bedoeld om de Openbaring ge-

trouw te bewaren en uit te leggen binnen de universele Kerk door de genade van de Heilige Geest. Het leergezag heeft daarom de opdracht om de wereld te dienen door de verkondiging van de waarheid over God ten behoeve van alle mensen. Deze verkondiging kan ook plaatsvinden in de vorm van kritiek op bepaalde houdingen en gedragingen die met deze waarheid in strijd zijn.

De dragers van het hoogste leergezag in de Kerk zijn de bisschoppen, de opvolgers van de apostelen, in gemeenschap met de paus, de opvolger van Petrus, en onder zijn leiding (Mt. 16,13-17). Zij zijn de ‘authentieke, dat wil zeggen met het gezag van Christus beklede leraren’ (*Lumen gentium* 1964, nr. 25). Aan paus en bisschoppen is de opdracht toevertrouwd om ‘op authentieke wijze het geschreven of overgeleverde woord Gods te verklaren’ (*Dei verbum* 1965, nr. 10). De Openbaring bevat een aantal leerstellingen op moreel gebied, die de mens ook met behulp van de natuurlijke rede kan ontdekken en kennen. Dit is echter moeilijk door de zondige conditie van de mens. Volgens de katholieke geloofsleer kunnen ook deze morele normen op onfeilbare wijze door het leergezag worden voorgehouden (*Dei Filius* 1870 Hoofdstuk 2, DH 3005; *Donum veritatis* 1990, nr. 16).

Op verschillende manieren kan het leergezag uitspraken doen:

1. Op de eerste plaats maakt men onderscheid tussen *gewoon* en *buitengewoon* leergezag. Van buitengewoon leergezag wordt gesproken wanneer alle bisschoppen samen met de paus in een oecumenisch concilie verenigd, een uitspraak doen ten aanzien van geloof en zeden, of wanneer de paus, gebruikmakend van zijn hoogste autoriteit, hierover ‘ex cathedra’ een dogmatische uitspraak doet. Men spreekt van gewoon leergezag wanneer paus en bisschoppen in de dagelijkse dienst aan het volk van God de waarheid verkondigen die aan de Kerk is toevertrouwd. Dit vindt plaats door middel van prediking, toespraken of herderlijke brieven. Hieronder valt niet wat een bisschop zegt als theoloog.
2. Het tweede onderscheid is dat tussen *onfeilbaar* en *niet-onfeilbaar* leergezag. Men spreekt van onfeilbaar leergezag wanneer de bisschoppen samen met de paus verenigd in een concilie of de paus alleen bij een dogmaverklaring, een uitspraak doen over een waarheid van geloof of zeden en deze uitspraak tegenover een dwaling afgrenzen, dus een definitieve uitspraak doen (het Latijnse *definire* betekent afgrenzen). In beide gevallen moet zowel wat betreft de vorm als de intentie waarmee de uitspraak wordt gedaan, duidelijk zijn dat het leergezag spreekt met de hoogste autoriteit die haar door Christus is toebedeeld. Dit onderscheid tussen onfeilbaar en niet-onfeilbaar leergezag valt niet zonder meer samen met dat tussen gewoon en buitengewoon. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) betrof een buitengewone vorm van

leergezag, maar deed geen onfeilbare uitspraken. Het was uitdrukkelijk be-
doel als een pastoraal concilie.

3. Verder wordt gesproken van universeel leergezag als de paus een ex cathedra uitspraak doet, bisschoppen samen met de paus een doctrine definiëren en wanneer bisschoppen afzonderlijk, maar in eenheid met de paus definitieve uitspraken doen.

In schema ontstaat zo het volgende beeld:

LERAAR	NIVEAU VAN LEERGEZAG	GRAAD VAN ZEKERHEID	VEREISTE INSTEMMING
1. Paus ex cathedra	buitengewoon (en universeel)	onfeilbaar	volledige geloofs- instemming
2. Bisschoppen in eenheid met de paus, wanneer zij tijdens een algemeen Concilie een doctrine definiëren.	buitengewoon (en universeel)	onfeilbaar	volledige geloofs- instemming
3. Bisschoppen wanneer ze afzonderlijk, maar in eenheid met de paus, een definitieve uitspraak doen.	gewoon en universeel leergezag	onfeilbaar	volledige geloofs- instemming
4. Paus	gewoon	niet onfeilbaar	religieuze gehoorzaamheid van intellect en wil
5. Bisschoppen	gewoon	niet onfeilbaar	religieuze gehoorzaamheid van intellect en wil

Een discussiepunt vormt de vraag of van een definitieve, dus niet meer veranderlijke uitspraak kan worden gesproken, wanneer meerdere pausen met ernstige bewoordingen een identiek oordeel uitspreken over bepaalde kwesties inzake geloof en moraal zonder dat een van hen dat 'ex cathedra' doet, dat wil zeggen in de vorm van een dogmaverklaring. Dit is van belang voor de moraaltheologie, omdat er ten aanzien van concrete morele normen, bijvoorbeeld met betrekking tot anticonceptie, kunstmatige bevruchtingstechnieken, abortus provocatus en euthanasie, wel talrijke verklaringen zijn van gewoon en niet onfeilbaar leerge-

zag, maar geen uitspraken van buitengewoon onfeilbaar leergezag. Daarom heeft de mening postgevat dat men op dit gebied met het kerkelijk leergezag van mening kan verschillen.

We dienen ons te realiseren dat met niet-onfeilbaar leergezag niet bedoeld is dat de betreffende uitspraak op zich feilbaar zou zijn, maar dat paus en/of bisschoppen zich uitspreken zonder op de hoogste graad van hun leergezag een beroep te doen. Het authentieke, dus gewone, niet-onfeilbare leergezag kan wel degelijk een definitieve waarheid verwoorden. Er is een aantal criteria die het mogelijk maken om het relatieve belang van een bepaald leerpunt in te schatten. Hiertoe behoren enkele *formele criteria*:

1. Voor de weging van een uitspraak maakt het uit welke de status is van het document waarin of de wijze waarop een uitspraak publiek wordt gemaakt: een encycliek is van een hogere rangorde dan een toespraak;
2. Als een bepaald leerpunt door het leergezag frequent en bij herhaling uitdrukkelijk wordt voorgehouden, dan kan dat een aanwijzing zijn dat het om een definitieve uitspraak gaat; dit geldt bijvoorbeeld voor abortus provocatus en anticonceptie;
3. De gebruikte formuleringen kunnen ook duidelijk maken dat het om een definitieve uitspraak gaat. Een voorbeeld daarvan zijn de bewoordingen waarin paus Johannes Paulus II in de encycliek *Evangelium vitae* (Johannes Paulus II 1995, nrs. 62 en 65) abortus provocatus en euthanasie afwees. Hij deed dat in formuleringen die doen denken aan een dogmaverklaring.

Daarnaast zijn er enkele *materiële criteria* die aanwijzingen kunnen zijn voor het definitieve karakter van een uitspraak:

1. Dit is het geval als een uitspraak aansluit bij een bestaande traditie,
2. En als er overeenstemming bestaat tussen de betreffende uitspraak en voorafgaande verklaringen van het leergezag.

Met betrekking tot de vraag of men eraan gehouden is om uitspraken van het leergezag te accepteren is in enkele documenten en door een aanvulling op het Kerkelijk Wetboek (de Codex Juris Canonici, afgekort als C.I.C.) helderheid geschapen (C.I.C. 1983, c. 749-745, *Donum veritatis* 1990; Johannes Paulus II 1998b). Om te bezien in hoeverre een afwijkende mening al dan niet mogelijk is, moet een onderscheid gemaakt worden tussen de vier verschillende niveaus van zekerheid waarop het leergezag zich kan uitspreken (*Donum veritatis* 1990, nr. 23-24):

1. Wanneer het leergezag een onfeilbare uitspraak doet en plechtig verklaart dat een leerstellige uitspraak in de Openbaring te vinden is, dan wordt volledige geloofsinstemming verlangd. Wordt een leerstelling door de paus niet op plechtige wijze als een dogma verklaard, dan spreekt men van gewoon en

universeel leergezag. Ook aan het *gewoon* en *universeel* leergezag is men volledige geloofsinstemming verschuldigd, wanneer het een leerstelling voorhoudt als een onderdeel van de Goddelijke Openbaring. Dit geldt zonder twijfel ten aanzien van Tien Geboden, de Bergrede en morele normen vermeld in de brieven in het Nieuwe Testament.

2. Wanneer het leergezag op definitieve wijze waarheden betreffende geloof en zeden voorhoudt, dan moeten die worden aanvaard, ook als ze niet tot de Goddelijke Openbaring behoren, maar er wel ten nauwste mee verbonden zijn.
3. Wanneer het leergezag zonder de bedoeling te hebben om een definitieve uitspraak te doen, een leer voorhoudt om te komen tot een beter inzicht in de Openbaring of om de inhoud ervan expliciet te maken, of om in herinnering te roepen waarom een bepaalde leerstelling correspondeert met geloofswaarheden, of om te waarschuwen tegen opvattingen die ermee incompatibel zijn, dan wordt religieuze gehoorzaamheid van wil en intellect gevraagd. Het gaat hier niet om een uiterlijke gehoorzaamheid of een gehoorzaamheid die disciplinair wordt afgedwongen, maar om een gehoorzaamheid die uit het geloof voortvloeit.
4. Tenslotte kan het leergezag waarschuwen tegen meningen die tot dwaling kunnen leiden, of zich mengen in kwesties die nog ter discussie staan. Uitspraken op dit niveau kunnen naast vaststaande principes ook veranderlijke of tijdgebonden elementen of vermoedens betreffen. Vaak wordt het dan pas met het verstrijken van de tijd mogelijk om uit te maken wat een definitieve waarheid is of wat alleen geldt in een bepaalde situatie.

Om te onderstrepen dat er een recht bestaat om een andere mening te hebben dan het leergezag, wordt er wel op gewezen dat het leergezag in de geschiedenis af en toe zijn standpunt heeft gewijzigd, bijvoorbeeld ten aanzien van de verhouding tussen Kerk en Staat, of fouten heeft gemaakt, zoals met betrekking tot Galileï. Hierbij ziet men over het hoofd dat uitspraken in genoemde aangelegenheden het onderhavige vierde niveau van kerkelijk leergezag betreffen. Het gaat hier niet om uitspraken zoals op het eerste tot en met het derde niveau, maar om uitspraken die te maken hebben met de deugd van de prudentie (praktische wijsheid, zie Hoofdstuk I.3.4) Op dit niveau kunnen vertegenwoordigers van het leergezag ook tot niet prudente oordelen komen, die echter tegen de achtergrond van een bepaalde situatie of een zeker tijdvak begrijpelijk zijn. In de casus Galileï had het leergezag de intentie om de goddelijke inspiratie van de Heilige Schrift veilig te stellen door een louter waarschijnlijke interpretatie van enkele Bijbelpassages te ondersteunen tegen de zeer waarschijnlijke, maar in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog niet zekere theorie dat de aarde rond

de zon draait (in plaats van andersom zoals in sommige Bijbelpassages beschreven).

4. *Deontologische of teleologische ethiek*

In veel handboeken voor medische ethiek wordt het onderscheid gehanteerd tussen een deontologische en een teleologische ethiek. Deze tweedeling danken we aan de Engelse filosoof Broad (Broad 1948, 206-216). Een deontologische ethiek toetst handelingen op basis van voorgegeven normen of wetten (het Griekse 'deon' betekent plicht of wet). Zij kijkt naar de handeling op zich en niet naar het doel dat men door middel van die handeling wil realiseren. Kort gezegd: abortus provocatus is altijd en overal verboden, ongeacht de consequenties. Een teleologische (ook wel consequentialistische) ethiek houdt daarentegen op de eerste plaats rekening met de consequenties: zij baseert de ethische beoordeling niet op het wezen van de handeling, maar op een afweging van de positieve en negatieve effecten van de handeling. Wanneer de waarde van de positieve effecten boven die van de negatieve effecten uitgaat, dan is de handeling te beschouwen als een bijdrage aan de maximalisering van het goede in deze wereld en daarmee legitiem. De effecten van de handeling hebben op zich een ethisch neutrale waarde. Pas een afweging van de positieve en negatieve effecten van de handeling kan leiden tot een ethische evaluatie (vgl. wat boven is gezegd over het utilitarisme).

Zoals Broad zelf heeft opgemerkt, is een scheiding tussen een puur deontologische en een puur teleologische ethiek eigenlijk onmogelijk. Het utilitarisme geldt als het meest typische voorbeeld van een teleologische ethiek, omdat zij het moreel oordeel over een handeling baseert op een afweging van de positieve en negatieve effecten tegen elkaar. Zij veronderstelt echter uiteindelijk een norm die zegt dat moet worden gestreefd naar het grootst mogelijke geluk voor een zo groot mogelijk aantal mensen. Het utilitarisme begint dus ook met een norm als uitgangspunt die niet is gebaseerd op een afweging van positieve en negatieve effecten, maar daaraan voorafgaat. In dit opzicht is het utilitarisme uiteindelijk ook een deontologische ethiek. Het onderscheid tussen een deontologische en een teleologische ethiek draagt niet bij aan een dieper inzicht in de fundamenteën van de medische ethiek.

De klassieke katholieke moraaltheologie wordt vaak afgeschilderd als een deontologische ethiek. Zij houdt echter ook rekening met de consequenties van het handelen. Bovendien hebben de moraaltheologie van de Kerkvaders en die van Thomas van Aquino een teleologisch karakter: zij zien het menselijk leven als een waarde die niet alleen gerespecteerd, maar ook in stand gehouden moet worden. Als zodanig is het menselijke leven een doel in zich.

5. De opzet van het handboek

Dit handboek is onderverdeeld in een fundamenteel gedeelte (Hoofdstuk I) en een gedeelte, waarin de afzonderlijke medisch-ethische vraagstukken aan de orde komen (de overige hoofdstukken). In het fundamentele gedeelte worden het katholieke mensbeeld, de principes van de medische ethiek en de katholieke zorgvisie besproken. De afzonderlijke onderwerpen komen per levensfase aan de orde: de medische verantwoordelijkheid met betrekking tot het zich ontwikkelend menselijk leven (Hoofdstuk II), het doorgeven van het menselijk leven (Hoofdstuk III), de medische zorg voor het leven: therapeutisch ingrijpen (Hoofdstuk IV), niet-therapeutische ingrepen (Hoofdstuk V), de medische zorg voor het levenseinde (Hoofdstuk VI). Het laatste hoofdstuk (VII) gaat over de publieke aspecten van de gezondheidszorg.

I. De fundamentele uitgangspunten van de medische ethiek

W.J. Eijk

1. De mens geschapen naar Gods beeld en gelijkens

De ethische opvattingen van de Rooms-katholieke Kerk stoten vaak op onbegrip. Een belangrijker oorzaak hiervan is dat men weinig stilstaat bij de fundamentele verschillen in denken tussen de huidige seculiere cultuur en de Kerk. Wie de klassieke positie van de Kerk ten aanzien van de waarde van het menselijke leven en de menselijke voortplanting uiteenzet aan iemand met een tegengestelde visie zal vaak het idee hebben tegen een muur te praten. Het omgekeerde geldt trouwens ook. Wellicht kunnen we in dit opzicht iets leren van kardinaal John Henry Newman, die eerst als anglicaans predikant en later als katholiek priester in de negentiende eeuw pogingen in het werk stelde om zijn tijdgenoten te overtuigen van de klassieke christelijke leer. Zijn ervaring was dat een discussie hierover meestal tot meer onbegrip leidde. Vruchtbaarder achtte hij een aanpak die uit twee zaken bestond: het tonen van de inconsistenties in de verschillende opvattingen en het analyseren van de fundamentele filosofische en theologische verschillen die de basis vormen voor afzonderlijke vraagstukken.

Wat is eigenlijk het denken van de huidige cultuur? Zij is wel gekenschetst als een 'bewusteloze' cultuur: zij staat weinig stil bij de eigen uitgangspunten en fundamentele waarden. Die kan zij ook nauwelijks onder woorden brengen. Daarom wordt zij ook wel gekenschetst als 'sprakeloos', waar het gaat om haar diepste gedachtegoed. Eerst moet echter helder zijn welke de uitgangspunten van de huidige cultuur zijn op ethisch vlak, willen we tot een zinvolle uitwisseling tussen haar ethische opvattingen en die van de katholieke Kerk komen.

De huidige cultuur is in principe seculier. Dat wil niet zeggen atheïstisch, maar zij baseert zich – althans in het openbare leven – niet op een religie. De ethische waarden die zij erkent, zijn – althans in haar eigen optiek – neutraal en rationeel: ieder weldenkend mens zou ze moeten onderschrijven. Hiertoe rekent zij rechtvaardigheid, eerlijkheid, transparantie, oorspronkelijkheid en spontaniteit. Dit zijn overkoepelende waarden, die de centrale waarden, vrijheid en zelf-

1. De tekst van de eed van Hippocrates

H.M.G. Kretzers

ὍΡΚΟΣ

Ὅμνυμι Ἀπόλλωνα ἱητρὸν, καὶ Ἀσκληπιὸν, καὶ Ὑγίαν, καὶ Πανάκειαν, καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἴστορας ποιούμενος, ἐπιτελέα ποιήσῃν κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ὄρκον τόνδε καὶ ξυγγραφὴν τήνδε.

Ἠγήσασθαι μὲν τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γενέτησιν ἐμοῖσι, καὶ βίου κοινώσασθαι, καὶ χρεῶν χρηρίζοντι μετάδοσιν ποιήσασθαι, καὶ γένος τὸ ἐξ ωὔτεου ἀδελφοῖς ἴσον ἐπικρινέειν ἄρῃσι, καὶ διδάξειν τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηρίζωσι μανθάνειν, ἄνευ μισθοῦ καὶ ξυγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ἀκροήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσασθαι υἰοῖσί τε ἐμοῖσι, καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος, καὶ μαθηταῖσι συγγεγραμμένοισί τε καὶ ὠρκισμένοις νόμῳ ἱητρικῷ, ἄλλω δὲ οὐδενί.

Διαιτήμασί τε χρήσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν, ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἴρξειν.

Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι ξυμβουλίην τοιήνδε. Ὅμοίως δὲ οὐδὲ γυναικὶ πεσσοῦν φθόριον δώσω.

Ἄγνων δὲ καὶ ὀσίως διατηρήσω βίον τὸν ἐμὸν καὶ τέχνην τὴν ἐμὴν.

Οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ μὴν λιθιῶντας, ἐκχωρήσω δὲ ἐργάτησιν ἀνδράσι πρήξιος τῆσδε.

Ἐς οἰκίας δὲ ὀκόσας ἂν ἐσίω, ἐσελεύσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων, ἐκτὸς ἐὼν πάσης ἀδικίης ἐκουσίης καὶ φθορίας, τῆς τε ἄλλης καὶ ἀφροδισίων ἔργων ἐπὶ τε γυναικείων σωμαίων καὶ ἀνδρῶν, ἐλευθέρων τε καὶ δούλων.

Ἄδ' ἂν ἐν θεραπείῃ ἢ ἴδω, ἢ ἀκούσω, ἢ καὶ ἄνευ θεραπήης κατὰ βίον ἀνθρώπων, ἃ μὴ χρή ποτε ἐκλαλέεσθαι ἔξω, σιγήσομαι, ἄρῃτα ἠγεύμενος εἶναι τὰ τοιαῦτα.

Ὅρκον μὲν οὖν μοι τόνδε ἐπιτελέα ποιέοντι, καὶ μὴ ξυγχέοντι, εἴη ἐπαύρασθαι καὶ βίου καὶ τέχνης δοξαζομένῳ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐς τὸν αἰεὶ χρόνον· παραβαίνοντι δὲ καὶ ἐπιορκοῦντι, τάναντία τουτέων.

N.B.: De hier weergegeven tekst van de eed is te vinden in de uitgave van E. Littré. De geciteerde vertalingen staan in resp. Stassen (1947), Horstmanshoff en van Hooff (1999), Houtzager (2004), Godderis (2005), Adams (1868), Jones (1868), Edelstein (1943), North (2002), Schubert (2005) en verschillende websites s.v. Hippocrates of Eed van Hippocrates (en equivalenten in de verschillende talen).

EED

Ik zweer bij Apollo, de geneesheer, bij Asclepius, Hygeia en Panacea, alle goden en godinnen en roep hen als getuigen aan dat ik naar eigen vermogen en oordeel deze eed en deze overeenkomst zal nakomen.

Ik zal mijn leermeester in deze kunst aan mijn ouders gelijkstellen, hem deelgenoot van mijn leven maken en, als hij in nood verkeert, hem in mijn levensbehoeften laten delen; ik zal zijn nakomelingen als mijn broers beschouwen, hen zonder vergoeding en overeenkomst in deze kunst onderrichten, als zij deze wensen te leren, mijn en zijn zonen en de leerlingen die zich door deze overeenkomst hebben verplicht en de eed op de wijze van artsen hebben afgelegd, maar niemand anders, laten delen in de voorschriften, de lessen en ieder overig onderricht.

Ik zal mijn dieetvoorschriften aanwenden naar eigen vermogen en oordeel ten bate van de zieken, maar van hen weren wat de gezondheid kan schaden en benadelen.

En ik zal niemand desgevraagd een dodelijk middel geven, noch een advies in die richting; en evenmin zal ik een vrouw een verderfelijke tampon geven.

Zuiver en vroom zal ik mijn leven leiden en mijn kunst uitoefenen.

Ik zal niet snijden, zeker niet bij mensen die aan een steen lijden, maar plaats maken voor hen die in dit handwerk bedreven zijn.

Ik zal in welk huis ik ook maar binnenga, binnentreden ten bate van de zieken en mij verre houden van ieder opzettelijk onrechtmatig en verderfelijk handelen, in het bijzonder van seksuele omgang met vrouwen en mannen, of het nu vrijen of slaven zijn.

Wat ik bij een behandeling betreffende het leven van mensen ofwel zie, ofwel hoor of ook zonder dat er van een behandeling sprake is, en wat nooit mag worden rondverteld, daarover zal ik zwijgen, omdat ik dergelijke zaken als geheim beschouw.

Moge het mij, als ik deze eed nakom en niet schend, gegeven zijn de vruchten te plukken van mijn leven, evenals van mijn kunst en bij de mensen voor altijd in aanzien te staan; maar moge het tegenovergestelde mijn deel zijn, als ik een overtreding bega en een meineed doe.

2. Commentaar bij de eed van Hippocrates

Ἀπόλλωνα ἰητρὸν, καὶ Ἀσκληπιὸν, καὶ Ὑγείαν, καὶ Πανάκειαν
Apollo, de geneesheer, als god van de geneeskunde, hier het eerst genoemd met zijn zoon Asclepius en diens dochters Hygeia (= Hygieia), godin van de gezondheid, en Panacea, godin van de geneesmiddelen. De cultus van Asclepius werd omstreeks 430 v. Chr. (het begin van de verschrikkelijke pest die onder de bevolking vele slachtoffers maakte, waaronder Pericles in 429, zoals de geschiedschrijver Thucydides beschrijft, II, 47) vanuit Thessalië (Tricca, in de Ilias, B, 729 reeds vermeld) naar Athene gehaald. Van Ἀσκληπιός is het patronymicum Ἀσκληπιάδης afgeleid, in de Ilias gebruikt voor een van de zonen van Asclepius, Machaon, samen met zijn broer Podalirius legerarts 'avant la lettre', wanneer Agamemnon hem oproept haast te maken met de behandeling van zijn broer Menelaos (Δ, 204: ὄρσ', Ἀσκληπιάδη!). Zo staat het meervoud ('Asklepiaden') voor de 'beroepsgroep' van de artsen in het algemeen zonder dat men hier moet denken aan een 'gilde'. Ook Plato gebruikt deze aanduiding, bijvoorbeeld in de *Phaedrus* (270 c: Ἱπποκράτει γε Ἀσκληπιαδην) en de *Protagoras* (311 b: Ἱπποκράτη τὸν Κῶνον, τὸν Ἀσκληπιαδῶν). Voor de gegevens over het leven van Hippocrates, de op zijn naam overgeleverde geschriften (het zgn. *Corpus Hippocraticum*) en de 'Hippocratische' geneeskunde verwijzen wij naar o.a. Stassen (1947), ten Have (1982) en inleidingen op de verschillende tekstitgaven van de eed.

Waaruit het medisch handelen van Machaon in de Ilias bestond, wordt omschreven in de volgende verzen Δ, 218-219: eerst werd de pijl, die vaak van weerhaken (ὄγκοι) was voorzien, uit de wonde getrokken, het bloed uit de wonde gezogen en vervolgens werden er kruiden op gestrooid (αἶμα' ἐκμύζησας ἐπ' ἄρ' ἦπια φάρμακα εἰδῶς /πάσσε). Bij Vergilius (Aeneis, XII, 393 vv.) is het de arts Iarix die bij Aeneas een wonde moet verzorgen: na met behulp van Venus de pijl uit de wonde te hebben getrokken legt hij er een kruid op (dyctamnium) met geneeskrachtige werking.

Ὅρκον τόνδε καὶ ξυγγραφὴν τήνδε

Hieruit blijkt dat de eed (ὄρκον) samengaat met een overeenkomst (ξυγγραφὴν), een soort leercontract (cf. 'leerverdrag' in een van de Nederlandse vertalingen) tussen leermeester (in de geneeskunde) en leerling, dat een aanhangsel van de eed is en waarmee alleen leerlingen 'van buiten' (d.w.z. die niet tot de familie in ruime zin behoren) zich akkoord moeten verklaren. Een probleem is dat de genoemde verplichtingen wel erg vaag zijn gehouden en niet direct doen denken aan de juridische formulering van een contract. Dit laatste in tegenstelling tot de formulering ἄνευ μισθοῦ καὶ ξυγγραφῆς, die verderop wordt gebruikt en meer aan wettelijke clausules doet denken. Jones (1957, 291) geeft in zijn inleiding op

Literatuur

- Abmayr S. (e.a.), Phenotypic improvement of dystrophic muscles by rAAV/microdystrophin vectors is augmented by Igf1 codelivery. *Molecular Therapy* 2005; 12: 441-450.
- Abramowitz St.I., Psychosocial outcomes of sex reassignment surgery. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1986; 45 (2): 183-189.
- Adams Ch.D., *The Genuine Works of Hippocrates*. Uitgegeven en vertaald door Charles Darwin Adams, New York, Dover, 1868.
Zie: www.chlt.org/sandbox/dh/Adams.
- Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School. 1968. A definition of irreversible coma. Report of the Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School to Examine the Definition of Brain Death. *Journal of the American Medical Association (JAMA)* 1968; 205(6): 337-340.
- Aertnys J., C. Damen, J. Visser, *Theologiae moralis* (17de ed.). Marietti, Turijn 1956.
- Agar N., Designing babies: morally permissible ways to modify the human genome. *Bioethics* 1995; 9: 1-15.
- Alfonsus de'Liguori, *Theologia Moralis*, D. le Noir (ed.), Ludovicus Vivès, Parijs, 1878-1884, 5 delen.
- Allport G.W., J.M. Ross, Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology* 1967; 5(4): 432-443.
- Alton E., St. Ferrari, U. Griesenbach. Progress and Prospects: Gene Therapy Clinical Trials (Part 1). *Gene Therapy* 2007; 14: 1439-1447.
- Ambrosius, De Cain et Abel. In: CSEL (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum) 32 I. via: CETEDOC Library of Christian Latin Texts (CLCLT), <http://library.wlu.edu/details.php?resID=487>
- Ambrosius, De Helia e ieiunio. In: CSEL (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum) 32 II. via: CETEDOC Library of Christian Latin Texts (CLCLT), <http://library.wlu.edu/details.php?resID=487>
- Ambrosius, Expositio Evangelii secundum Lucam. In: J.P. Migne, *Patrologia Latina* 15. Zie www.pld.chadwick.co.uk voor Engelse tekst.
- Amundsen D.W., G.B. Ferngren, Philanthropy in medicine: some historical perspectives. In: *Beneficence and health care*, E.E. Shelp (ed.), D. Reidel

- Publishing Company, Dordrecht/Boston/London 1982 (Philosophy and Medicine 11), 1-31.
- Andersen C.Y., M. Rosendahl (e.a.), Two successful pregnancies following auto-transplantation of frozen/thawed ovarian tissue. *Human Reproduction* 2008; 23(10): 2266-2272.
- Anderson W.F., J.C. Fletcher, Gene therapy in human beings: when is it ethical to begin? *The New England Journal of Medicine* 1980; 303: 1293-1297.
- Anderson W.F. 1985, Human Gene Therapy: Scientific and Ethical Considerations. *The Journal of Medicine and Philosophy* 1985; 10: 275-291.
- Anderson W.F. 1990, Genetics and Human Malleability. *Hastings Center Report* 1990; 20 (January-February): 21-22.
- Anonymus 1884, Permissive euthanasia. *Boston Medical and Surgical Journal* 1884; 110: 19-20.
- Anonymus 1994a. Patents for eugenics. *Nature* 1994; 368: 572.
- Anonymus 1994b. China's misconception of eugenics. *Nature* 1994; 367: 1-2.
- Anonymus 2008. *Pharmaceutisch Weekblad*. Benzo's uit het pakket, 2008; 25(19 juni): 143.
- Anonymus 2010, Af en toe een joint leidt tot verslaving. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 2010; 154(16): 742-743.
- Anselmus, De conceptu virginali, 7. In: J.P. Migne, *Patrologia Latina* 158. Zie www.pld.chadwick.co.uk voor Engelse tekst.
- Arbesmann R., The concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine. *Traditio* 1954; 10: 1-28.
- Aristoteles, De Anima. P. Siwek (vert.), Romae: apud aedes Pont. Universitatis Gregorianae 1954, vol II. (Series Philosophica 9).
- Aristoteles, De animalibus historiae, VII, III. In: Aristotelis, Opera omnia. Parisiis, 1927, vol. III.
- Aristoteles, Ethica. Ethica Nicomachea. Chr. Pannier en J. Verhaeghe (vert.), Historische Uitgeverij, Groningen 1999.
- Aristoteles, Politica, T. Kessels (vert.), Historische uitgeverij, Groningen, 2010.
- Aristoteles, The generation of animals. A.L. Peck (trans.), Harvard University Press/William Heinemann, Cambridge/London 1979 (The Loeb Classical Library no. 366).
- Armstrong, D.M., A materialist theory of the mind. Routledge en Kegan Paul/Humanities Press, London/New York 1968 (2nd edition, 1993).
- Arts H., *Waarom moeten mensen lijden?* Davidsfonds, Leuven, 1993 (2de druk), 116.
- Ashley B.M., K.D. O'Rourke 1989, Health Care Ethics. A Theological Analysis (3rd edition). The Catholic Health Association of the United States, St. Louis 1989.

Index

Bij meerdere verwijzingen staat de meest relevante steeds vet gedrukt.

aangeboren aandoeningen	
onderzoek naar –	136, 148, 244
screening op –	244
aangeboren afwijkingen	
– aan geslachtsorganen	44, 350
pasgeborenen met –	120
– en cosmetische chirurgie	349
abortivum	124 , 176
– in de eed van Hippocrates	481
abortus	
– provocatus	27-28, 122-131 , 170, 181, 278, 384, 417, 459
– en mensbeeld	47, 49
– en de status van het embryo	102-121
– en preimpantatie diagnostiek	132-135
– en prenatale diagnostiek	136-138, 245, 433
– en wrongful birth	143-146
ongoorloofdheid van –	30, 49, 65, 79, 81, 101, 104
medewerking aan –	85-90 , 155-156
aantallen (grafiek)	125
clandestiene –	125
selectieve –	87, 136-140 , 182, 217, 224
spontane –	122, 141, 181
abortuspil	124 , 176
absolute norm	33-34 , 67, 218, 420, 433
abstinentie	
seksuele –	170-171
– van drugs	330-331
ademstilstand	237-238, 260, 265
adenosine-deaminase (ADA)	288
adenovirus	
– en gentherapie	288, 289

ADHD (attention deficit hyperactivity disease)	313, 315, 317, 357, 367
afstotingsreactie	195, 196, 281
alcohol	326, 327, 331-333, 342, 344
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	454, 457
allocatie	
– van donororganen	273, 280
– van middelen gezondheidszorg	281, 456
– -regels van Eurotransplant	275
amfetamine	332, 334
amniocentese	137, 142
amnioreductie	140
anencefalie	137
– en orgaandonorschap	261, 278
angststoornis	300, 313, 319
ANT, altered nuclear transfer	198
anticonceptie	28, 166, 170-176, 188
anticonceptiva	
aantallen gebruik –	459
antidepressiva	312-314, 331, 370
antipsychiatrie	308, 310, 311
antipsychotica	310, 313, 314, 445
anxiolytica	313, 314
apneust	264, 265
artseneed/belofte	412, 464
Nederlandse –	482
Belgische –	483
eed van Hippocrates	412, 463, 474 e.v.
altruïstische donatie	259
autonomie	41, 57-62, 77, 230, 234, 267, 304, 322-323, 345, 371, 374, 388, 463
– -principe	21, 57-61, 345, 371
– en levensbeëindiging	404
intrinsieke –	346, 422
– en afhankelijkheid van zorg	422-423
– en handicap	422-423
– versus paternalisme	58-59, 322
– en enhancement	367, 368
basispakket verzekering	79, 298
basisverzekering	456-459
– en medewerking aan het kwaad	460

Bayes (theorema van –)	231, 247
beademing, kunstmatige	72, 268, 427, 432, 434
staken van –	79, 239, 240, 265, 427
beeldvormende techniek	328
behandelbesluit	236, 237
behandeling (medische)	45, 63, 78, 82, 84
toestemming voor –	57, 70, 72
achterwege laten van –	58, 71, 426 e.v., 430-431
– en prudentie	99
experimentele –	142
gedwongen –	217, 301, 321ev, 324, 340
levensverlengende –	22, 268, 379, 380, 391, 415, 417-418, 426 e.v., 430-431, 436, 443-444
behandelingsovereenkomst	146
wet op de geneeskundige –	304, 413, 436
behandelingsplicht/recht	70
behandelverbod	237
beloning voor orgaan donatie	257-258, 275
benzodiazepinen	237, 312-315, 334, 445, 451
beschikkingsrecht	21, 33, 45, 48, 51, 54, 55, 57-59, 62
– over het (eigen) leven	49, 345, 405 e.v., 413, 420
– over eigen biologische natuur	59, 67, 188, 203-205, 219, 255, 353
– over lichaam overledene	266, 271
– van familie	269
– van de samenleving	270
– over de natuur	203-205, 280
besliskunde	100
medische –	230 e.v.
besluitvorming	126, 229, 231, 232, 235, 238, 274,
– en kwaliteit van leven	425, 426
– -proces	125, 230
bevruchting	102, 109, 111-113, 117, 118, 120, 135, 145
kunstmatige –	133, 135, 179, 180, 189, 212, 286
bevruchtingstechniek	27, 44, 179, 180, 187, 190, 210, 212-214
bewustzijn	47, 48, 80, 101, 106, 114, 115, 119, 233, 261, 297, 383
athematisch –	48, 51
transcendentiaal –	48, 51
– en Identity theory of Mind	59, 119, 208, 384, 405, 406
–stoestand (veranderde)	316, 322, 333, 362
onder- –	298
bewustzijnsverlies (coma)	233
BIG (wet)	306, 454-456

bijnierschorshyperplasie, congenitale	351
bijwerking	82-84, 174, 210-211, 241, 432, 434
– en handeling met dubbel effect	82
– van prenatale diagnostiek	138
vooraf bespreken van –	240-241
levensverkorting als –	444 e.v.
billijkheid van zorgstelsel	460
biofeedback	317
bipolaire stoornis	313
blastocyst	185, 196, 198, 212
bloedtransfusie	276, 277
intrauterine –	140, 142
– en Jehova's getuigen	235, 274
body-building	63, 348, 355, 357
bonum	
– honestum, utile, delectabile	23
– fidei, prolis, sacramenti	158, 159
borstvergroting	349
brain chip	363-365, 371, 375
brain computer interface (BCI)	363-368, 370-374
– en enhancement	366-375
– en social surveillance	371-372
buprenorfine	333
cannabis	313, 334
verslaving aan	326
gelegenheidsgebruik van –	337
bestijding/legalisering van	343-344
categorische imperatief	34, 59
zie ook <i>absolute norm</i>	
celibaat	168-169, 175
central state theory of the mind	46
cerebrale cortex	46
zie ook <i>hersenschors</i>	
cervix (uteri)	
– kanaal	223
– slijm	172, 223
chemotherapie	72, 83-84, 151, 240
chimère (chimaera)	154, 121
chirurgie	
cosmetische –	45, 348-349, 388
foetale –	141-142
geslachtsveranderende –	352

hersenen--	308, 317
psycho--	316-317, 361
reconstructieve --	348
choice theory of rights	56
Christus Medicus	94-95, 97
chromosomale afwijking	138, 143, 144, 209, 213, 415
chromosoom	110, 223-225, 291
circulatiestilstand	238
cocaine	326, 327, 334
cochleair implantaat	44, 364
cognitie	
elementen van --	298
cognitieve gedragstherapie	299 ev., 331
cognitief enhancement	369, 372
coma	233, 239, 437, 438
irreversibel --	261, 438
communicatie	
-- modellen	388-389
professionele --	307, 462
sociale --	47, 115, 421
complicatie	65, 79, 83, 241 , 242-243, 434
-- van prenatale diagnostiek	138
-- van abortus	124
-- van genterapie	289
-- van deep brain stimulation	367
vooraf bespreken van --	243
conceptie	101, 108-110, 121-122
concurrentieprincipe	460
condoom	173, 174, 180
conflict van plichten	123, 414, 419-420
consent	
informed --	71, 127, 232-233 , 250, 257, 281, 289, 320
proxy --	233-236 , 253, 320
consequentialistische ethiek	30
contextual evidence	232
contingentiemanagement	331
contraceptie	49, 59, 125, 172 , 177, 459
contragestatie	176
controlemaatschappij	324
cordocentese	138, 142
cosmetische chirurgie	45, 348-349 , 388
counseling	247
creatieve therapie	301

creationisme	36
crematie	453
criteria of humanhood	383, 410
cross-over donatie	258-259
CT-angiografie (CT-A)	260
cyborg	366
darwinisme	34-35
DBC	78, 400-401, 459, 461
dementie	233, 234, 237, 302, 325, 412
depressie	242, 300, 303, 312, 313, 316-319, 361-363
determinisme	299, 303
deugden	23, 91 e.v.
--ethiek	91-94
kardinale –	391
theologische of goddelijke –	392
--vorming	94, 302, 309, 394
diabetes mellitus	186, 195, 196, 244, 274
diagnose-behandel-combinatie (DBC)	78, 400-401, 459, 461
– en marktwerking	400, 461
diagnostiek	78, 79, 99, 228 e.v., 243
prenatale –	45, 87, 120, 126-127, 132, 136-138, 142-143
pre-implantatie –	132, 133-135, 149, 211,
genetische –	133, 209, 210
van de hersendood	263-265
diagnostische research	252, 253
diepe hersen stimulatie (DHS)	318-320
dierexperimenteel onderzoek	291-292
direct-therapeutische research	248, 250
disulfiram	332
DNA, deoxyribo nucleic acid	44, 110-111, 118, 132
mitochondriaal –	153, 186
DNR-besluit	237, 238
donorregister	266, 269
doodsconcept	260, 261
doodscriterium, klassiek –	265
doodstraf	65-67, 69
dopamine	328, 367
doping	64, 348, 355-357, 359
draagmoederschap	153, 178, 183, 212
drugs	
verslaving aan –	85, 312, 315, 325, 326, 337
legalisatie van –	342

bestrijding van –	341, 342, 344
liberalisering van –	343-345
drugsgebruik	325, 326, 327, 338, 342-345, 346
bezwaren van eenmalig –	337, 343
geoorloofdheid van –	335, 336
DSM(-IV)	294-296, 308-310
dualisme (in mensvisie)	46-52, 115, 406, 421
Duchenne, ziekte van	135, 225
dwarslaesie	197, 240, 364
ECT (elektroconvulsieve therapie)	242, 308, 318, 320
eed van Hippocrates	412, 463, 474 e.v.
EEG (elektroencefalogram)	260, 263, 265
eigendomsrecht	56, 62, 203
eisprong, zie <i>ovulatie</i>	
elektroconvulsieve therapie (ECT)	242, 308, 318, 320
elektro-encefalografie (EEG)	260, 263, 265
elektromagnetische beïnvloeding	
– van de hersenfunctie	361-362
elektroshock (ECT)	242, 308, 318, 320
embryo	
status van het –	101-104, 106-108, 114, 118, 121, 125
waardigheid van het –	125
experimenten met –	108-109, 115, 145, 147
– als individu	109
– als persoon	111
–biopsie	45, 132-134, 211
–kleving	185
–selectie	108, 132-133, 135, 217
–wet	134-135, 147-148, 152-154, 192, 194, 214
empirisme	20, 35, 39
enhancement	44, 64, 354
– door genmodificatie	219, 221, 356, 359, 368
– door hersenimplantaten c.q.	366
van hersenfuncties	366, 368-370, 373
– en psychofarmaca	315
– en educatie	369
– en eugenetica	216
EPD (elektronisch patiëntendossier)	470
epidemiologie	252
epidermolysis bullosa	424
erfzonde	24, 80, 95
–leer	42-43, 95, 203

ergernis (scandalum)	88, 89, 90, 201, 399
ergotherapie	301
ervaringskennis	230, 232, 465
erythropoetine	288, 289
– en doping	355 e.v.
escapisme (en drugs)	329, 343
ethiek	
autonome –	59-61, 73, 75, 345-346, 422
christelijke –	96, 390
deontologische –	30
teleologische –	30
adaptatie- –	34, 35
evolutie- –	33, 34
seculiere –	390, 391, 420
sociale –	75
collectivistische –	75, 217, 346
eugenetica	
– en enhancement	216, 220
negatieve –	217, 372
positieve –	216
euthanasie	
directe –	65, 443
indirecte –	84, 446
vrijwillige –	402
onvrijwillige –	403
verklaring over de –	239
– aantallen	387
kerkelijke uitvaart en –	399
laatste sacramenten en –	398
verzoeken om –	237, 398, 399, 405
– in hospices	388
verschillende definities van –	443
actieve versus passieve –	443
– in de eed van Hippocrates	412, 463, 474
euthanasiedebat	429
evidence based	20
– wetenschap	40
– geneeskunde	230, 295
evolutie	59, 192, 302, 365, 368
–theorie -leer	33, 35, 36, 38, 48, 369, 401
–proces	38, 39, 48
–ethiek	33, 35

experiment(en)	
– met embryo's	47, 65, 101, 108, 109, 115, 117, 121
– met foetussen	142 e.v. 148
experimentele behandeling	142, 434
experimenteel onderzoek	71, 82
eye Movement desensitization therapy (EMDR)	297, 300
facelift	349
Farmacotherapie	304, 306
psychiatrische – gedwongen –	311 e.v. 324
fase I-onderzoek	251
fenotypisch geslacht	44, 351
fertility care	178
finaliteit	36, 38, 40
intrinsieke – van de mens	43, 102, 115-117, 120-121, 412
– van het kind	183
financiering	
– van de gezondheidszorg	76, 379, 382, 455, 456-457
foetale therapie	140-142
formele medewerking	86
– aan het kwaad	86-88
– aan levensbeëindiging	411
fundamentele optie	50
gamma-aminoboterzuur (GABA)	328
gamma-hydroxyboterzuur (GHB)	334
geboorteregeling	161, 165, 169-171, 177
gedragscontrole	299, 304, 311, 316
gedragstherapie	297-300, 302, 303, 312, 319, 330-331, 334
geen-bezwaarsysteem	267-269
geest (zie ook <i>mind</i>)	
menselijke –	44, 46, 118, 161, 188, 208, 230, 262, 302, 356, 366, 370, 384, 390, 406
geestelijk verzorger	395-399
– en geloofsvragen	395
– en ethische vragen	396
– en euthanasie	398
gemeenschap	66, 271, 304, 310, 338-339, 379, 405-407, 455
van de H. Drieëenheid	75, 193
van de Kerk	26, 65, 400, 407, 408
de mens als deel van de –	66, 74, 75

– in huwelijk en gezin	75, 104, 159, 160, 163, 167, 193
seksuele –	163, 165-168, 170-183, 188-189
gender	63, 163, 352-353
gendoping	356, 357, 359
gene targeting	212
geneesmiddelen	151-152, 219, 250-252, 311, 313-316, 356, 367
– onderzoek	250-252
– voorziening	316, 435
– wet	316
genetica	205, 347
genetisch onderzoek	133, 244
genetische manipulatie	34, 48, 50, 150, 201, 210, 220-221, 360, 370
genetische screening	45, 347
gengeweer (gene gun)	357
genmodificatie, gentherapie	21, 64, 100, 150, 202
somatische –	287 e.v., 357-359
– in de kiembaan	134, 201 e.v.
– in lichaamscellen	287 e.v.
– tbv enhancement	355, 356 e.v.
richtlijnen voor –	287, 291
gentherapie: zie <i>genmodificatie</i>	
geslachtsgemeenschap	163, 165-168, 170-183, 188-189
geslachtsontwikkeling	
stoornissen in de –	350
geslachtsorganen	44, 282, 353
geslachtsselectie	135, 222 e.v.
geslachtsverandering	350 e.v.
– en totaliteitsprincipe	68
geslachtsverschil	162, 163, 165, 352
gevoelsleven	302
gewenning (i.v.m. verslaving)	329, 330
geweten	61, 298, 397, 436
perplex en dwalend –	81
gewone en buitengewone middelen	239, 431-432, 442
gezondheidszorg	20, 21, 454
financiering van de –	76, 379, 382, 455, 456-457
uitgaven voor –	457
recht op –	58, 423, 455
GIFT, gamete intrafallopian tube transfer	179-180
glutamaat	328
godsbewijs (kosmologisch –)	39
Gronings protocol	415-417, 419, 421

hallucinogenen	333
handel	
– in organen	257, 277
– in drugs	337, 345
handeling	
– met dubbel effect	79, 82-84, 130, 174-175, 319, 424, 445 e.v.
goede –	91, 257, 266, 279
indifferente –	83
kwade –	43, 50, 63, 81, 82, 86-87, 138, 411
handeling met dubbel effect	79, 82-84, 130, 174-175, 319, 424, 445 e.v.
algemene criteria	82-84
– en ingrepen aan de foetus	130
– en levenseinde	84, 445, 446,
– en orgaandonatie bij leven	256
– en palliatieve sedatie	449-451
– en indirect gewild effect	446
handelingsvrijheid	
professionele –	79
hartfalen	197
hasj	330, 354
Heilige Geest	
Kerkelijk Leergezag en de –	25, 26
gaven van de –	92-94, 391, 392
Heilige Schrift	24, 25, 29, 42, 54, 65, 91, 163, 173, 202, 392, 406, 421
hellend vlak	146, 426
hepatitis	281, 326, 333, 336, 469
hermafroditisme	350
heroïne	333, 339
hersendood	260-266
partiële –	261
totale –	263, 264, 438
criteria voor –	263, 264
vaststellen van –	260
hersenimplantaat	363, 366, 367
hersenkernen	46, 120, 334, 363, 370, 405, 421
hersensletsel	233, 239
hersenschors	46, 113, 120, 364, 365, 367, 370, 405, 438
hersenslam	46, 262-265, 278, 438-439
– reflex	260, 263
hippocampus	44, 216, 331, 357, 362, 364, 365, 370
HIV	174, 326, 333, 390
homologe recombinatie van DNA	211-212, 287

hongerstaker	72, 73
huwelijk	
christelijk –	159, 164
sacramenteel –	159, 160
homohuwelijk	162
huwelijksdaad	158, 159, 165-168, 178-180, 182, 188-189, 211, 221-224, 286, 353
huwelijksgemeenschap	163, 165-168, 170-183, 188-189
huwelijksliefde	160-161, 164-167, 183, 211, 222, 286
hybridisatie	152
hydronefrose, foetale	140
hypnose	294, 296, 316
hypnotica	313
ICSI, intracytoplasmic sperm injection	179, 181-182, 212, 224
identiteit	153, 206-209
– en DNA (genetische –)	191
– en lichaamskenmerken	283
– en hersenbeïnvloeding	374
numerieke –	208-209, 220, 283, 374
persoonlijke –	206, 283
– en xenotransplantatie	279, 280
procreatieve –	282, 284, 286, 287
generische –	208, 374
seksuele –	353
identity theory of mind	46 e.v., 59, 108, 114-115, 120, 208, 218, 261, 353, 370, 383, 405, 420
Immunosuppressie	280
implantaat	
hersens- –	363, 364, 366, 367
pacemaker –	319
cochleair –	44, 364
impotentie	167
in vitro fertilisatie	126, 128, 178, 210-211
inbewaringstelling (IBS)	321
indirect therapeutische research	251
individualisme	35
expressionistisch –	75
radicaal –	74, 322, 386, 406
inductief bewijs	231
infanticide	117, 122-123
informatiemaatschappij	59, 72
informatieplicht	465

informed consent	71, 127, 232-233, 235, 250, 257, 281, 289, 291, 304-305, 320, 416
– bij psychiatrische patiënten	304-305, 320
inseminatie, kuntsmatige	178, 179, 183, 187, 189
instrumentalisme (J. Dewey)	33
instrumentele waarde	23, 24, 34, 41, 46, 62, 106, 108, 121, 145, 205, 208, 211, 370, 371, 382, 385, 406, 410
instrumentaliseren	24, 54-55, 63, 77, 249, 315, 355, 373
integriteit	
anatomische/fysieke/	68, 256, 257
lichamelijke –	47, 68, 69, 148, 151, 215, 256
functionele –	220, 255, 256, 257, 315
intelligent design	38-39
interceptie	113, 170, 176
interseksualiteit	350-352
Intrauterine device (spiraaltje)	103, 132, 176
iPS, induced pluripotent stemcells	200
IVF (in vitro fertilisatie)	126, 128, 178, 210-211
IVONT, in vitro ovum nuclear transplantation	213
jeugdzorg	294, 457
kapitalisme	77
kerkelijk leergezag	25-29, 36, 37, 65, 138, 180
overzicht	27
– en abortus	65, 131
– en euthanasie	65, 408, 409
– en orgaandonatie	254
kerntransplantatie	110, 185-186, 190, 192, 196, 198, 214
kiembaantherapie	134, 201 e.v., 213
klinisch pastorale training	395
klinische research	243, 248-251, 316
klonen/klonen	22, 34, 44, 48, 110, 134, 184-195, 214
therapeutisch –	115, 192-194
reproductief –	186, 191-194
hybride –	152, 153, 200
kosten van behandeling	
– en proportionaliteit	432, 434, 435
kraambedpsychose	68, 127
Kruis	98, 392, 394
kuisheid	167, 169, 171
kunstmatische voortplanting	49, 167, 178, 181-183, 188, 459

kwaad	
het mindere –	79-82, 173
medewerking aan het –	79, 85, 86 , 155, 201, 411, 459
fysiek/ontisch vs moreel –	80-81 , 220
‘premoreel’ –	51, 120
kwaadaardige tumor	83, 427
kwaliteit van leven	79, 376 e.v., 425-426, 435
definitie van –	377-378, 382 e.v.
essentiële –	382-384, 410
accidentele –	382-384, 390, 410, 435
– als criterium	382, 425
– en religie	400-401
kwaliteitswet zorginstellingen	455, 462
lactoferrine	210
lasercoagulatie	140, 142
leeftijdscriteria	150, 235
– bij euthanasie	235
– bij beslissing behandeling	235
legalisatie van drugs	342, 343
leukotomie	317
levensbeëindigend handelen	19, 22, 44, 45, 47, 55, 65, 83, 115, 123, 237
op verzoek	237, 398, 399, 405
niet op verzoek	413
aantallen van –	387
– bij demente personen	413
– bij gehandicapte pasgeborenen	429
– en laten sterven	430-432
opzettelijk –	402, 445, 446
levensbeginsel (levensprincipe)	53, 54, 112, 117-119, 188, 208, 222, 262, 374, 384, 438
levensbeschouwing	20, 75, 344
– en pastorale zorg v. zieken	396
levensverkorting	85, 402, 426, 443
– als bijwerking	86, 402
– door symptoombestrijding	444-446
levensverlengende behandeling	22, 268, 380, 418, 422
nalaten van –	426 e.v., 430, 432, 435, 436 , 443
levensverrichtingen	38, 40
vegetatieve –	111, 117, 262
libido	298
lichaamscultuur	45
lichaamseigen materiaal	254

lijden	
christelijke visie op het –	25, 38, 392-395 , 398, 407
klassieke visie op het –	98
betekenis van het –	309
uitzichtloos en ondraaglijk –	409-410
psychisch –	403, 404
lijkbezorging, Wet op de	403
limbisch systeem	334, 335, 361, 367, 370, 371
liposuctie	349
lithium	315
lobotomie	242, 317
LSD	313, 332, 333
maagbandje	349
maagdelijke staat	164
maagdelijke voortplanting	184
manipulatie	
genetische –	34, 48, 50, 150, 210, 220, 221, 317, 360, 370
van de identiteit	206, 207
gedragstherapie als –	299
– van de hersenfunctie	371, 372
marginal person	47, 115
marihuana	354
marktdenken 77-78, 93	
marktwerking 400, 462	
– en pastorale zorg	401
– als sturend beginsel	456
matigheid (deugd van –)	91-92, 97, 99, 171, 355, 391
medewerking	
– aan het kwaad	85-90, 411, 459
directe/indirecte –	86
formele/materiële –	86, 411
– aan levensbeëindiging	411
– aan abortus	129, 156
– aan verstrekkingen	340, 459
medicamenten	43, 455
bijwerkingen van –	243
meerlingen	109
ontstaan van –	184, 187, 214
menstruatie	116, 122, 174, 176, 480
mensvisie	40, 45, 51, 108, 208
biologische –	108
christelijke/katholieke –	45, 373

transcendentale –	51
dualistische –	52-54, 63, 64, 73
– en doodscriteria	261, 263, 264,
– en psychiatrie	298, 303
– en enhancement hersenfuncties	368-370, 373
– en Identity Theory of Mind	46, 208, 383, 384, 405-406, 420
mentalisation-based therapy (MST)	297, 300
mentorschap, wet op het	236
mescaline	315, 333
methadon	326, 330, 333, 339-340
methylfenidaat	313, 315, 357
midazolam	451
mifepriston	124
mind	44, 46-48, 51-52, 59, 108, III, 114-115, 120, 261, 361, 370-372, 383, 405, 420
mind-body concept	302
mindere kwaad	79-82, 173
mindfulness therapy	308
miskraam	122, 138, 142
mitochondrieën	110, 196, 213-215
monogenetische aandoening	245
moraaltheologie	18, 24, 25, 93, 390
katholieke –	30, 50, 66, 70, 82, 83, 87, 136, 204, 239
morele status	
– van embryo en foetus	101, 104, 106, 107, 115-117, 120, 194
morfine	
gebruik/misbruik van –	85, 292, 333, 339
– en palliatieve sedatie	445, 451-452
Nanotechnologie	311
– en farmacotherapie	311
– en biomarkers	347
– en hersenimplantaat/BCI	364-365
natuur	23, 50, 166, 351, 359
menselijke –	21, 22, 23, 35, 44, 222, 249, 310, 368-370, 409
biologische –	43, 45, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 202, 205-206, 218-220 283, 373-375, 421
natuurwet	22 e.v. 173, 409
fysieke –	23, 53, 187-188
morele –	23, 24, 188

navelstrengpunctie (cordocentese)	138
nekplooi	137
neoliberalisme	456
nervus vagus stimulatie (NVS)	318, 319
neurofarmaca	44, 64, 233
neuronaal netwerk	44, 119, 261, 363, 365-366, 370-371
neuroprosthetics/neuroprothese	348, 355, 364, 367, 375
neurotransmitter	311-312, 327-328
neveneffect	79, 82-84 , 240, 257
– en prudentie	91
– en proportionaliteit	434
indirecte aborus als –	129-131
levensverkorting als –	444 e.v.
van deep brain stimulation	367
nicotine	326, 332
niertransplantatie	254, 274, 380
non-discriminatiebeginsel	423
noodtoestand (beroep op de –)	123, 270, 414-417, 420
norepinephrine	328
norm, algemene –	63, 433
absolute/universele –	63, 433
OAR, oocyte assisted reprogramming	199
obsessief-compulsief gedrag	319
onderbewustzijn	298
ondraaglijk lijden	
criterium voor levensbeëindiging	409, 416, 421-426
– en biografisch bewustzijn	424
onfeilbare uitspraak	28
onschuldig	33, 64-67 , 129, 341, 408, 420, 433
openbaring (goddelijke –)	22, 24-26 , 28-29, 40, 42, 48, 54, 66, 165, 173, 205
operant conditioneren	299, 305
opiaten/opioiden	313, 326, 332-333,
– en terminale sedatie	451, 452
opname, gedwongen	321-322, 324-325, 340
orgaandonatie	254
postmortale –	259, 266, 267, 270, 271, 277
– bij leven	67, 256, 257
cross-over –	258-259
non-heart-beating –	260, 265, 279
selectiecriteria bij –	273
beloning voor –	257, 258, 275, 278

orgaandonor	
embryo als –	136
anencefaal als –	278
patiënt in PVS als –	115, 261, 438
orgaantransplantatie	88, 215, 270, 272, 276, 282
OT, Ooplasmic transfer	213-215
overbehandeling, medische	99, 323, 428, 429, 433
overtijdbehandeling	122, 124
ovulatie	172, 176, 178, 223
palliatieve sedatie	446 e.v.
palliatieve zorg	55, 78, 99,, 309, 385-388
definitie van –	386
Parkinson, ziekte van	
diep brain stimulation bij –	44, 363, 367
foetale (stam)cellen voor –	156, 186, 197, 282
parthenogenese	154, 184, 187, 189, 198
pasgeborene	103, 115, 383
anencefale	278
gehandicapte –	47, 48, 58, 120, 123, 371
levensbeëindiging bij –	123, 402, 403, 413-429
screening van	244
pastorale begeleiding	354
– van zieken en stervenden	390
doel van –	391
pastorale zorg	385
organisatie van – in instellingen	395
– en subsidiariteitsbeginsel	396
vruchten van –	395, 400
patenteerbaarheid	280, 281
paternalisme	58, 59, 322, 323, 345
periodieke onthouding	170-172, 177, 225
permanent vegetatieve staat (PVS)	115, 239, 384, 412, 427, 428, 437 e.v.
of persistent vegetative state	
– en vocht en voedsel toediening	437-440
personalisme	23
christelijk –	45
persoon (menselijke –)	23, 24, 40-65, 103-106, 110-111, 113-121
embryo als –	102 e.v., 121
i.v.m. abortus	125 e.v.
pasgeborene als –	413 e.v.
patiënt in coma/PVS als –	438
‘mogelijke/ possible’ –	106

‘potentiële- potential’	106, 11, 119
marginal –	47, 115
persoonlijkheidsstoornis	295, 300-301, 327, 338
PET-scan	328
pijnbestrijding	80, 81, 85, 446
plaatservanger (proxy)	233, 243, 253
placebo	251, 312
plastische chirurgie	206, 219, 348
polygenetische aandoening	244
pragmatisme	33
precautionary principle	320
pre-embryo	109
pre-implantatiediagnostiek	132 e.v., 224
premoreel kwaad	50, 51, 120
premorele waarde	55, 59, 120
prenatale diagnostiek	45, 87, 120, 136 e.v., 224
– en abortus provocatus	136-140, 224
Preoxygenatie (bij apneust)	265
preventie	64, 228, 240, 244, 247
– door genmodificatie	214 e.v., 292
geslachtsselectie als –	225
– van verslaving	326, 339 e.v.
primitiefstreep	109-III, 114
principe	
– van rechtvaardigheid	21, 58
– van autonomie	21, 57, 59-61.
therapeutisch –	55, 67-69, 175, 205, 219, 256, 291, 349, 354, 406
totaliteits- –	55, 68-69, 175, 205, 256
van vrijheid en verantwoordelijkheid	70, 176, 305, 336,
privacy	378
– wetgeving	253
informatieele –	467-468
relationele –	467
– in contacten tussen zorgverleners	468
probabilisme	120
proefpersoon	71, 248-249, 251-252,
prognose	
meedelen van –	72, 388-391, 466
– i.v.m. levensbeëindiging	416
pronucleaire microinjectie	210
proportionalisme	50-51, 63
proportionaliteit	234, 236, 239, 251, 431

– -sbeginnel	129, 239, 247, 431-432
criteria bij beoordeling van –	434
prostaglandine	124
proxy (plaatsvervanger)	233, 243, 253,
wie treedt op als –	233
proxy consent	233, 253
– en prudentie	234
wettelijke bepalingen over –	233
conflicten bij –	320
– en psychiatrische patiënt	305, 320, 325
prudentie	99-100 , 228, 230, 234, 246, 250, 254, 360, 389, 394, 436
deugd van –	29, 40, 64, 91-92, 391
pseudohermafroditisme	350
psychoanalyse	114, 296-298, 303, 305
psychochirurgie	317, 361
psychodynamische psychotherapie	299
psychodynamische theorie	294, 297-298
psychofarmaca	44, 295, 311-317, 322-323, 354
psycholoog	305-308, 331
psychose	233, 313, 323, 336
kraambed –	68, 127
zwangerschaps –	175
geneesmiddelen bij –	313
– bij gebruik van cannabis	334
– bij diepe hersenstimulatie	367
psychostimulantia	313
psychotherapie	293 e.v.
definitie van –	293
verbale/non verbale	297, 301
psychomotore – (PMT)	301
PVS zie <i>permanent vegetatieve staat</i>	
quality adjusted life years (QALY)	78, 380-381
ratio proportionata	50, 51, 241
reageerbuisbevruchting	126, 128, 133, 161, 178, 187, 210-211
reanimatie	237-238, 265
succeskans van –	238
proportionaliteitsbeginsel en –	239
reanimatiebesluit	237 e.v.
rechtsgeldigheid van –	238
tijdelijke opschorting van –	238

morele betekenis van –	239
recht	
Romeins –	56, 107, 163
objectief –	56, 104
rechterlijke machtiging (RM)	321
rechtsbescherming v.d. foetus	147
rechtvaardigheid	
– als seculiere waarde	32, 455, 465
principe van –	21, 58, 60, 61, 221, 338, 371
deugd van –	92, 99, 391
– en orgaandonatie	257, 259, 272, 273, 276
verdelende –	275, 356, 368
recombinant DNA techniek	201-203, 209
recombinatie	
van embryo's	110, 113, 114
van DNA	211, 212, 287
refractaire symptomen	447, 448
register	
donor- –	266, 269
– van wilsbeschikkingen	404
reliëken	453
religie	
wetenschap en –	38
discriminatie op grond van	255, 273, 275
Freud en –	305
– en kwaliteit van leven	400
religiositeit	
intrinsieke en extrinsieke –	400-401
research	
biomedische–	35
geoorloofdheid van –	35, 88, 181, 182, 316
klinische –	243, 248
wetgeving klinische –	249
therapeutische –	250
diagnostische –	252-253
resuscitatie zie <i>reanimatie</i>	
retina-implantaat	364
retrovirus	281
– en gentherapie	288, 290
Revalidatie	229
Rhesusantagonisme	140

sacramenten (laatste)	
en zorg voor zieken	395, 397
bij (vraag) om euthanasie	398
– en palliatieve sedatie	449
scheppingsorde(ning)	33, 40-43, 80, 173, 188, 220, 223, 279
scheppingsverhaal	36-38
screening	
genetische –	45, 247, 347
prenatale –	138
van donor-orgaanontvangers	273
op ziekten	247
sedatie	
palliatieve –	336, 387, 424, 446-451
terminale –	446-447
sedativa	313, 424, 448, 451
seksualiteit	33, 92, 157-173, 178, 188, 189, 351-353
seksueel misbruik	127
selectie	
– van proefpersonen	82
van ontvanger bij orgaandonatie	273-274
embryo –	108, 132-133, 135, 217
selectiecriteria	
– bij orgaandonatie	273-276
selectieve implantatie	224
serotonine	328
sikkelcelanemie – rechtvaardiging van	
somatische gentherapie	290-291
SCNT, somatic cell nuclear transfer	185
sociaal contract	74, 406
socialiteitsprincipe	73, 74, 76-77, 204, 304, 310, 322
Softenon (thalidomide)	151
solidariteit	73, 97, 139, 254, 257, 272, 277, 310, 346, 454, 461, 466
– sprincipe	73, 139, 385, 401
spermatozoön	223-224
spierdystrofie van Duchenne	135, 225, 288
spina bifida	
– intra uterine sluiting	140
– argument voor abortus	137
– argument voor	
levensbeëindiging	419 e.v. , 428
spiraaltje (IUD)	103, 132, 176
stamcellen	

embryonale –	153, 186, 190, 194-195, 198, 200-201
pluripotente –	282
somatische –	196, 197
beenmerg- –	196, 197, 290
– van zaadcellen	213, 285
induced pluripotent stemcells	199
sterilisatie	68, 69, 170, 175, 176,
eugenetische –	216-217
sterkte deugd van –	91-92, 97, 99, 302, 391
– als gave van de H. Geest	92, 392
sterven	
laten –	431-432, 429-430
waardig –	376 e.v.
bewust – en palliatieve sedatie	448, 449
stoffelijk overschot	
respect voor het –	155, 254, 270, 271
zorg voor het –	452-453
stofwisselingsziekte	138
subsidiariteitsprincipe/-beginsel	73, 77-79, 139, 385, 396, 407, 456, 458, 461
suïcide	44, 47, 59, 60, 65, 73, 81, 336, 433, 441
– gevaar	322
aantallen –	387
appel--	237
balans- –	322
– als neveneffect psychofarmaca	322
hulp bij –	402-411
- en kerkelijke uitvaart	399
sympto-thermale methode	172, 225-227
tabak	326, 333, 335, 342, 344
terughoudenheid, therapeutische	466
testosteron	69, 284, 350, 352
thalidomide (Softenon)	151
therapeutisch principe	55, 67-69, 175, 205, 219, 256, 291, 349, 354,
	406
voorwaarden bij –	69
therapeutische leugen	465
therapeutische mens	308
therapie, oorspronkelijke betekenis	358
thérapies fantaisistes	308
toegankelijkheid van patiëntgegevens	469 e.v.
totaliteitsprincipe	55, 67-69, 175, 205, 256
traditie	

- van de Kerk	25, 54, 66, 74, 94-96, III, II7, I22, 452
Hippocratische –	98, 4II
transcranieel Dopplersonderzoek (TCD)	260, 265
transcraniële magnetische stimulatie (TMS)	362, 367, 369
transgenese	281
transplantatie	44
orgaan- –	88, 135, 254-287, 290, 348, 379-380
– van foetaal weefsel	156, 195, 197
– van hersenen/hersenweefsel	153, 154, 283
– van geslachtsorganen	44, 284, 285-287
xeno–	279
kern–	110, 185-186, 190, 192, 198, 214
transseksualiteit	351, 381 e.v.
criteria – volgens DSM-IV	351-352
– en hormoonbehandeling	354
– en huwelijk	163
– en geslachtsverandering	350, 353
– en schizofrenie	354
trans-species fertilisatie	152
travestitisme	352
trisomie-21	137, 138
trisomie-13	415
tweeling transfusie syndroom	140, 142
tweelingen (identieke)	109, 113, 140
– en klonen	187, 189, 191, 192
Uitvaart, kerkelijke	452
bij (vraag om) euthanasie	397, 399
uitzichtloos lijden	392
als criterium voor	
levensbeëindiging	
– van pasgeborenen	409, 416, 418, 421-423
– van volwassenen	425
urethra-obstructie, foetale	140, 141, 142
utilitarisme	21, 30, 35-36, 50, 207, 380, 421
utiliteit	231
verantwoordelijkheid	
morele –	80, 251, 252, 338
medische –	31, 101, 157
verschoningsrecht	464
verslaving	85, 312, 313, 315, 325-347
definitie van –	327

genetische factoren bij –	328
therapie van –	339 e.v.
preventie van –	341 e.v.
eet- –	349
verstandigheid (deugd van –)	29, 40, 64, 91-92, 99, 391
versterven	
dood door –	440-442
bewust –	441
vertrouwelijkheid	
professionele –	407, 462
vertrouwenspersoon (patiënt)	325
vlokkentest	137, 142
vocht, toediening van	450
kunstmatige –	439, 442, 450
staken van –	439, 442
– bij palliatieve sedatie	451
– bij persisterend vegetatieve staat	438
voeding, kunstmatige	450
staken van –	439, 442
– bij palliatieve sedatie	450
staken van – bij PVS	438
voorbehoedmiddelen	173
voortplanting	22, 24, 32, 40, 44, 49
aseksuele –	110, 184-197
– en eugenetica	217
kunstmatige seksuele –	167, 178 e.v. , 459
– door transplantatie	285-286
financiering van –	459
vrijheid	41, 48-53, 70 e.v.
– als menselijke waarde	70-74
– in verhouding tot leven	105
psychologische –	293 e.v. , 399, 404, 409
innerlijke –	422-423, 399
vruchtafdrijving; zie <i>abortus</i>	
vruchtbaarheid	
regeling van de –	171 e.v.,
verbetering van de –	171
vruchtwaterpunctie	137, 143
waarde	
definitie van –	23, 435
intrinsieke –	23, 54, 62, 75, 77, 145, 273, 322, 336, 345, 373, 385, 408-410

instrumentele/extrinsieke	
vs. intrinsieke –	47, 62, 205, 410, 420
premorele –	46, 55, 59, 120
gevoelswaarde	23, 24
waarde-ethiek	23
waardigheid	
– van de mens	40, 42, 43, 54, 61, 63, 73, 101, 105, 108, 128
– van het menselijk leven	376, 382
– van het sterven	376
WAZ (Wet Afbreking Zwangerschap)	122, 455
WGBO (Wet Geneeskundige	
Behandelingsovereenkomst)	233, 235, 237, 246, 254, 304, 413, 436, 437, 454, 465
wederkerigheidsprincipe	276
weed (wiet)	330, 332
weefseldonatie	136, 254, 255, 277
weefseltransplantatie	88, 135, 153, 154, 156, 282, 283-285
weefseltypering	275
welzijn, algemeen –	57, 66, 69, 72, 73-76, 85, 105, 204, 217, 343, 346, 372, 374, 396,
Wet beroepen in de individuele	
gezondheidszorg (BIG)	306, 454-456
wet bijzondere opnemings in psychia-	
trische ziekenhuizen (BOPZ)	321, 324
Wet marktordening Gezondheidszorg	455, 460-462
Wet op wetenschappelijk onderzoek	
met mensen (WOM)	249
Wet tarieven gezondheidszorg	454
Wet Ziekenhuisvoorzieningen (WZV)	454
wetenschappelijke kennis	39, 40, 100, 149, 229, 230, 239, 252, 253
wilsbekwaamheid	58, 237
wilsbeschikking	
bij orgaandonatie	266, 270,
m.b.t. reanimatie	238
m.b.t. euthanasie	404, 413
wilsonbekwaam(heid)	233, 234, 235, 427
WOM	249
wrongful birth	143, 147
wrongful life	153, 145
WtL	235, 237, 413, 425, 455
xenotransplantatie	279-281
– en identiteit	280

risico's	280, 281
– van gonaden	285
XTC	332
zeggenschap	
– als recht	56
– van patiënten	71
– van ziektekostenverzekeraars	79
– van ouders/voogd	235
– van de staat/overheid	217, 308
– over eigen gameten	286
zelfbeschikking (-srecht)	
– en autonomieprincipe	21, 57-59, 62
– voor de vrouw	124, 125
– van ouders	144
– van kinderen	150
– en abortus	144
– en orgaandonatie	267
– van psychiatrische patiënten	305, 323
– en gebruik van drugs	345
– t.a.v. de eigen leven/dood	404, 407, 408
zelfbewustzijn	52, 115, 383
zelfdoding	57, 429, 433, 441
hulp bij –	
– als oplossing van sociaal probleem	139
– en de waardigheid van het leven	376
onderzoek naar –	424
wet (WtL)	403, 429, 455
aantallen	444, 447
zenuwstelsel	
– als integrerend orgaan	39
onvervangbaarheid van het –	43
ontwikkeling van het – en de	
status van het embryo	113-114
– en transplantatie	282
– en verslaving	331, 334
ziekenfondswet	454, 458
ziekenhuis	
plichten van het –	126, 272
conflicten in een algemeen –	88, 89
religieuzen in het –	90
ziektekostenverzekering	85, 273, 456
– en medewerking aan het kwaad	85, 458

– en orgaantransplantatie	273, 278
ZIFT, zygote intra fallopian tube transfer	179
zorgautoriteit	462
zorgverzekeringswet	298, 454, 456 e.v.
zorgvisie (katholieke –)	31, 90, 91
zorgvuldigheidseisen/-normen bij levensbeëindigend handelen	22, 417, 425
zuigcurettag	124
zwangerschapsafbreking	123, 417
zwangerschapspsychose	175
zwijgplicht	464, 469, 472
– in de eed van Hippocrates	475, 480
– in de artseneed of –belofte	482, 483
zygote	106, 110-111, 176, 178-179, 209, 214, 216, 224